

Magatartás és társadalmi jelenség

KULCSÁR KÁLMÁN

A szociológia történetén bizonyos vonásokban szinte a kezdettől végig húzódó kétféle szemlélet, felfogásbeli tendencia napjainkra élesen állítja fel a kérdést: vannak-e saját lényegű, öntörvényűen fejlődő társadalmi jelenségek, amelyek az egyedi individuum fölött állanak, amelyek tehát szinte természeti jelenségekként élnek a maguk objektivitásában, vagy csupán egyének, egyéni magatartások és viszonyok léteznek, amelyeknek szabályosságai adják a társadalom jelenségeinek tartalmát, sőt lényegét is. Jóllehet e két irány ilyen merev leegyszerűsítése — különösen a mai helyzetet tekintve — sok vonatkozásban túlzottnak tűnhet, mégis szükséges, hiszen a két szemlélethez jelentős és éppen napjainkra erősen vitára érett módszertani következmények is fűződnek. A „társadalmi fizika” és a „naturalisztikus behaviorizmus” módszertani következményeiben, egyrészt a történeti és általánosító gondolkodás, másrészt a szélsőségeiben már naívnak nevezhető empirizmus használatában, alkalmazhatóságában, összefüggéseikben álló probléma megoldása összefügg az alapkérdés megválaszolásával. E kérdések boncolgatása alól pedig az az általánosan ismert tény sem mentesíthet bennünket, hogy a társadalmi jelenségek objektív léte a marxista szociológia alapvető tétele. Nem mentesít, mert jóllehet ez a tétel nem is vitatható, mégis viszonylag keveset tudunk az egyéni magatartás és a társadalmi jelenség bonyolult dialektikájáról. Márpedig a szociológiai kutatások folyamán ez a kérdés — s nem csupán módszertani vonatkozásban — minduntalan újból és újból akuttá válik. Az egyes jelenségek differenciáltabb, tehát teljesebb megközelítése — még a leginkább szakjellegű területeken is — feltételezi a jelenség és a magatartás viszonyának eddiginél teljesebb ismeretét. Olyan probléma ez tehát, amelynek megoldása egyúttal egyik feltétele is a marxista szociológia további fejlődésének.

Éppen ezért szerénytelenség is lenne egy tanulmány keretében a megoldásra vállalkozni, vagy akár csak arra, hogy a problematikát minden vonatkozásban, összefüggésében elemezzük, illetőleg a szociológia eddigi teljesítményében fellelhető óriási irodalmi anyagot kritikailag méltassuk. Következő vázlatunk tehát csupán a kérdést magát szeretné a szociológiai gondolkodásunk elé állítani, annyi irodalmi utalással, amennyi körvonalazásához szükséges, s olyan gondolatmenettel, amely a szerintünk helyes megoldás felé vezet.

A polgári szociológia teljesítményéből számunkra azok az eredmények érdekesek most, amelyek kísérletet jelentenek az individuum és az objektív társadalmi jelenség közötti kapcsolat megragadására, ami természetszerűen egyet jelent a kettő közötti vélt ellentét feloldásával. A szociológiai hagyó-

mányos „társadalmi fizikai” koncepciójával dolgozó szociológusoknak az egyéni magatartás általában nem mondott sokat, illetőleg ezt a szintet általában vagy a normákon keresztül — mint pl. Durkheim — próbálták megközelíteni, vagy pedig máig is probléma maradt előttük az objektív társadalmi jelenségek, a szociológiai tényezők pszichológiai folyamatokká való átalakulása.¹ Társadalmi és ezzel összefüggő — de itt nem részletezhető — tudományfejlődési tényezőkben találhatjuk meg azokat az okokat, amelyek a szociológia eddigi történetében az említett két tendenciát kialakították. S ha ezeknek a tényezőknek elemzésétől most el is kell tekintenünk, mégis nem árt hivatkozni Albion W. Small amerikai szociológusnak a század elején megfogalmazott négy pontjára, amelyek szerinte az amerikai szociológiát már kezdetében is jellemezték, s amelyek közül kettő is az egyéni magatartás elsődleges voltára utal: 1. A szociológia feladata az emberi magatartás tudományos — a fizikai és az organikus világ változatlan természettörvényeinek megfelelő — törvényeinek feltárása . . . 4. A társadalmi magatartás és a társadalom az egyéni magatartáson nyugszik, és ebből vezethető le.² Valóban már az amerikai szociológia első nagy alakjának munkássága is — William Graham Sumnerra gondolunk — nem csupán világosan jelezte a ma már az egész polgári szociológiára általános magatartáskoncentrátságot, de pl. a „folkways” és a „mores” jelenségeinek észleletével és körülírásával a szociológia későbbi fejlődése számára is hatásos módon kísérte meg az egyéni magatartásból fakadó társadalmi objektíváció problémájának megoldását. Ez a megoldás a *normatív szint* felé mutatott, ellenkező előjellel tehát ugyanoda, ahová a társadalmi fizika koncepciójából elinduló legjelentősebb kísérletek vezettek. Az egyéni magatartás mint egyedüli realitás természetesen maga után vonta a pszichológiai tényezők előtérbe kerülését is, és ezzel megnyitotta az utat a Gurvitch által találóan „naturalista behaviorizmusnak” nevezett, sajátos módszertani következményeket is maga után vonó tendencia előtt. Ebben a fejlődési irányban is megjelent azonban egy olyan momentum is, amely részét képezi a mai, a magatartást és az objektív társadalmi jelenségeket valamilyen összekapcsolni kívánó kísérleteknek. Az amerikai szociológia fejlődésébe szervesen beilleszkedő Cooley volt ugyanis az, aki felismerte: az egyén és a társadalom nem két szemben álló antipólus, hanem ugyanannak a dolognak egymást kiegészítő oldalai. E gondolatnak egy későbbi — Angell és Carr társ szerzőségével írt — könyvében való kifejtése pedig, amely szerint nem születésünk által vagyunk emberek, hanem fokozatosan, a másokkal, mások tudatával való érintkezésen keresztül fejlődünk azzá,³ ismét előrevetít valamit a modern megoldási kísérletek gondolati vonalából, a jelenségeket megközelítő szemléletből.

¹ Dupeaux francia szociológus szerint — aki elismeri az egyéni magatartás szociológiai tényezők által való meghatározottságát — e tényezők pszichológiai folyamatokká való átférmálódásának vizsgálata új fejezetet nyit a kutatásokban. Dupeaux, Georges: *La sociologie électorale. 2. Pays Anglo-Saxons. — Traité de Sociologie. Publié sous la direction de Georges Gurvitch, Tome II. Paris 1960. 74. p.*

² Small, Albion W.: *Points of Agreement among Sociologists. — Publications of the American Sociological Society. I. 1907. 55—71. p.*

³ Cooley—Angell—Carr: *Introductory Sociology. London 1933. 36. p.* — A „társadalmi fizika” oldaláról Durkheim körülbelül Cooleyval egy időben, 1902-ben állapította meg, hogy nem a kollektív élet keletkezik az individuumból, hanem az individuális személyiség a társadalom terméke. (Durkheim, Emil: *De la division du travail. 264. p.*)

Az említett irányban ható mai kísérletek módszereit és szemléletét persze egyáltalán nem lehet levezetni csak az amerikai szociológia fejlődéséből. Sőt a magatartáskonzentráltság hagyományain, a Cooley-féle felismerés hatóerején és a mennyiségi értékelést lehetővé tevő módszerek kifejlesztésén túl éppen a lényegi gondolatnak, a *társadalmi cselekvés és vonatkozási rendszerének magva* található meg a német szociológia teljesítményében. Nem ok nélkül áll piederstálon a modern szociológia értékelésében Georg Simmel,⁴ Max Weber⁵ és Leopold von Wiese⁶. A magatartáskonzentráltság — pontosabban: társadalmi jelenségeknek az egyénre való visszavezetése — észlelhető már Ferdinand Tönnies kezdeti szociológiai munkásságában is, amidőn ő még a történeti fejlődés anyagából absztrahált társadalmi formáció-típusokat (közösség és társadalom) is az egyéni akarat különböző típusaihoz kötötte.⁷ Igazában azonban Georg Simmel fejezi ki legvilágosabban — és pedig csaknem az amerikai Lester Ward szavaival⁸ — ezt a koncepciót: a társadalom nem más, mint történeti, funkcionális folyamat, amelyet az emberi lények tesznek és tapasztalnak, tehát az emberek, az individuumok pszichikai interakciója.⁹ S lényegében ugyanezt mondja Leopold von Wiese is, aki szerint a szociológia az emberek közötti kapcsolatok tudománya, amely az emberek *cselekvéséhez* kapcsolódik.¹⁰ A „társadalmi”, amely „*emberek közötti*” jelent, Wiese azután Max Weberre visszautalva határozza meg, aki szerint a „társadalmi cselekvés” lényegében mások magatartására vonatkoztatott cselekvés.¹¹

Max Webert, aki Simmel kortársa és Wiese elődje volt, nem véletlenül emeljük ki a Tönniestől Wieséig futó fejlődési tendenciából. Végző elemzésben szociológiájának lényege ugyan azonos az említettekével, és még ma is, gondolatai reneszánszának idején is olvashatunk ilyesfajta megállapításokat:

⁴ Vö. pl. Roth és Bendix alább hivatkozott cikkén kívül: Abel, Theodore: The Contribution of George Simmel: A Reappraisal. — American Sociological Review. Vol. 24. No. 4. 1959. 473—479. p.

⁵ Vö. Pl. Eduard Baumgarten bevezetőjét Weber, Max: Soziologie, Weltgeschichtlichen Analysen, Politik. Stuttgart 1956. c. gyűjteményes munkájához. Baumgarten itt Weber munkásságát egyenesen Goethe univerzalizmusához méri. Az amerikai szociológiára gyakorolt hatásáról lásd: Hinkle, Roscoe L. und Hinkle, Gisela: Die Entwicklung der amerikanischen Soziologie. München 1960. 92. és köv. p. vagy Roth, Günther—Bendix—Reinhard: Max Webers Einfluss auf die amerikanischen Soziologie. — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1959. Heft. 1. 40—42. p. Adorno pedig arra mutat rá, hogy a második világháború utáni német szociológia a weberi hagyományokat és az empirikus társadalomkutatást egyesítette. — Adorno, Theodor: Zum gegenwärtigen Stand der Deutschen Soziologie. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1959. Heft 2. 258. p.

⁶ Simmeltől Wiesén keresztül a mai szociometriáig húzódó vonal általánosan elismert a polgári szociológiában, és ennek jelentőségére a marxista szociológia is rámutatott már. Vö. Hegedűs András: A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. Bp. 1961. 22. és köv. p.

⁷ Tönnies, Ferdinand: Gemeinschaft und Gesellschaft. Leipzig 1887. 99. és köv. 280. p.

⁸ „A tézisem — mondja Ward — az, hogy a szociológia tárgya az emberi teljesítmény. Nem az, hogy mik az emberek, hanem mit tesznek. Nem a struktúra, hanem a funkció.” — Ward, Lester: Pure Sociology. New York—London 1903. 15. p.

⁹ Simmel, Georg: Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Dritte Aufl. München und Leipzig 1923. 5. és köv. p.

¹⁰ Wiese, Leopold von: Allgemeine Soziologie als Lehre von den Beziehungen und Beziehungsgebilden der Menschen. Teil I. München und Leipzig 1924. 19. p.

¹¹ Uo. 34. p.

„semmi kétség . . . , hogy egy világ választ el bennünket Webertől, mert számunkra a szociológia egy sajátos, az individuum birodalmán túlterjedő réteg felfedezésével kezdődik, hiszen a 'társadalmi' realitásnak tekintjük”.¹² Ami társaitól bizonyos fokig mégis elválasztja, az egyrészt határozott törekvése a végső soron ugyan az egyénre redukált „társadalmi”-nak a magatartáson túlmenő — történeti—tipológiai — megragadására, másrészt az a hatása, amely a mai hasonló kísérletekben még mindig érvényesül. Mert igaz ugyan, hogy találkozunk a fentihez hasonló negatív ítélettel is, mégis általánosabb, és a mai polgári szociológia helyzetét tekintve találób is Talcott Parsons (egyébként saját munkásságával is példázott) megállapítása, aki szerint a „társadalmi cselekvés” tana az ideáltípus tan mellett (s hozzátehetjük: ez a kettő összefügg) Weber tanításának legelőbb és leghatékonyabb része ma is.

Mi több, mai értékelői a weberi tanítást egyebek közt ezen a ponton is Marxhoz kapcsolják, és pedig az összefüggés, de a meghaladás értelmében is. Mindezek a momentumok arra készítetnek, hogy a weberi tanítást ezen a ponton közelebbről is megvizsgáljuk.

II.

Eduard Baumgartner, Max Weber egyik gyűjteményes kötetéhez írt értékelő-bevezető tanulmányában, rámutat arra, hogy Weber, aki módszer-tanilag következetesen tette a *magatartáskutatást* szociológiája alapelvévé, ebben a vonatkozásban is Marxtól indult ki. Marxtól tanulva és vele vitázva építette ki módszertani pályáját. A fiatal Marx szociológiája, amely szerint a valóságot mint cselekvések végrehajtását, mint gyakorlatot kívánta ábrázolni, tehát a szubjektív oldaláról közelítette meg”, jelölhető meg a szociológiának mint magatartáskutatásnak „embriójául”. (Talán felesleges is hangsúlyozni ennek a Marx-„interpretációnak” leegyszerűsített, éppen ezért hamis jellegét.) Max Weber pedig — folytatja Baumgarten —, aki szociológiáját mint az emberi cselekvés tudományát határozta meg (amennyiben a cselekvés a saját értelmével mások cselekedeteire vonatkozik¹³), lényegében ugyanezen a gondolati vágányon halad, sőt azzal, hogy kijelenti, ez az értelem mindig a cselekvő fejében kialakult szubjektíve vélt, nem pedig valami-féle objektív értelem, tulajdonképpen azt gondolta végig, amit Marx megkezdett. Weber azonban — hangsúlyozza Baumgarten — nem csupán tovább fejlesztette Marx gondolatait, de megszüntette a marxi kutatás „dogmatikus egyoldalúságát” és kiküszöbölte azt a sajátos keveredést, amely Marx munkásságában a „zseniális tudós” és a „demagóg próféta” gondolatainak vegyületéből adódott.¹⁴

Nehéz lenne azonban észre nem venni, hogy a „megértő szociológiát” sokkal inkább jellemzi a „dogmatikus egyoldalúság”, mint a marxi életművet, s hogy a weberi „megértés” lényegileg a *társadalmat magát oldja fel*.¹⁵

¹² Tenbruch, Friedrich H.: Die Genesis der Methodologie Max Webers. — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1959. Heft 4. 625. p.

¹³ Weber, Max: Wirtschaft und Gesellschaft. 4. Aufl. 1. Halbband. Tübingen 1956. 1. p.

¹⁴ Baumgarten: Id. mű XXVI—XXVII. p.

¹⁵ Ezt Gurvitch is felismerte, aki Weber szociológiáját értékelve egyebek közt a következőket írja: „Megsemmisítette a társadalmi valóságot probabilista és individualista nominalizmusával, amely miatt képtelen volt megragadni a társadalmat, a csoport-

A megértő szociológia alapkategóriája a cselekvés, de nem mindenfajta cselekvés, hanem olyan magatartás, amely 1. a cselekvő személy *szubjektíve értett* gondolata szerint mások magatartására vonatkoztatott, 2. ezáltal értelem-szerű vonatkozása a lefolyásában meghatározott, és így 3. ebből a *szubjektíve elgondolt* értelemből kiindulva érthetően megmagyarázható.¹⁶ Világos, hogy ily módon csupán az emberi magatartások szövevényével állunk szemben, amelyek „célracionalitásukban” is (ezzel a fogalommal még közelebből is megismerkedünk) bizonyos valószínűséggel elvárható emberi cselekedetekhez igazodnak. Ezek többé-kevésbé objektíve várható magatartások (illetőleg a bekövetkeztüknek többé-kevésbé helyes megértése) tehát nem csupán az individuális magatartást strukturálják, hanem a *strukturáló tényezők sem többek bizonyos valószínűséggel bekövetkező individuális magatartásoknál*. Igaz, hogy ezek a magatartások tipizálhatók, és a Weber-féle cselekvéstípusok (a *célracionális*, amely szerint a cselekvés racionálisan irányul bizonyos egymással szemben is mérlegelt célok lehető legtöbbszörének az elérésére; az *érték-racionális*, amelyben a cselekvés egy meghatározott érték elérésére szolgáló eszköznek fogható fel; valamint a *tradicionális* cselekvési mód, amely meglévő minták követését jelenti; s az *érzelmi* cselekvés, amelyet nem a racionalitás, nem is a hagyományos minták, csupán bizonyos érzelmek, vonzások, taszítások stb. irányítanak¹⁷) mint cselekvéstípusok megkonstruálhatók. Ez a magatartáskutatás (és tipizálás) azonban egyrészt *nem azonos* a marxi kiindulással, másrészt, ha — különösen Weber későbbi kombinációiban — hozzá is járult valamivel a társadalmi jelenségek megismeréséhez, végső soron erősen szubjektívizálja az emberi kapcsolatok és viszonyok rendszerét.

Marx valóban az emberi cselekvésből indult ki, amennyiben magát az embert is a létfenntartási eszközök termelésével, az anyagi élet termelésével, tehát bizonyos fajta *cselekvéssel* különbözteti meg az állattól.¹⁸ Rámutat azonban arra is, hogy az a tény, hogy e folyamat során az emberek milyen viszonyokba kerülnek egymással, az már nem szubjektív akaratuktól függ. (S még kevésbé cselekvésük szubjektíve vélt értelmétől.) Ezt a rendkívül fontos momentumot Marx és Engels már a Német ideológiában is hangsúlyozták,¹⁹ később pedig „A politikai gazdaságtan bírálatához” írt előszóban Marx igen határozottan foglalt állást a következő, sokat idézett, de eléggé nem értékelhető mondattal: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyen a jogi és politikai felépítmény emelkedik és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja határozza meg a társadalmi, politikai és szellemi élet-folyamatot általában.”²⁰ Nem kétséges és ez Marxnál világos, az individuum

tokat, az osztályokat, bármilyen többes szám első személyt, valamint ezek direkt tetteit; s ezt a rombolást roppant történeti tudása csak elrejtí. ”(Gurvitch, *Traité de Sociologie*. Tome I. Paris 1958. 15. p.)

¹⁶ Weber, Max: *Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie*. — Weber, *Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*. 99. p.

¹⁷ Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*. I. Halbband. 12. p.

¹⁸ Marx—Engels: *Művei*. 3. köt. Bp. 1960. 23. p.

¹⁹ Uo. 24. p.

²⁰ Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. Bp. 1953. 4. p.

cselekszik, az *eldologiasodott viszonyok mögött emberi cselekvés húzódik meg*, s ezeket a viszonyokat nem lehet helyesen felfogni, ha nem látjuk éppen ezt a sajátosságukat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezeket az emberi cselekedeteket társadalmi hatásukban és összefüggésükben, társadalmi viszonyokat alakító szövevényükben személyes, individuális motívumaik alapján lehetne megérteni, mégha ezeket a motívumokat és rajtuk keresztül a cselekedeteket tipizáljuk is. Társadalmi cselekvés csak társadalmilag érthető meg, mert az egyén, az ember lényege „a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”.²¹ Az emberi gyakorlatra, a cselekvésre való határozott utalás mellett ez a tétel is része a Feuerbach-téziseknek. Az a „továbbfejlesztés”, amelyet ezzel kapcsolatban Max Webernek tulajdonítanak, az ugyanis, hogy az embert nem csupán meghatározza lényegében saját cselekvése által is teremtett környezete, hanem cselekvése is hat, és pedig alakítóan, a környezetére, nem hiányzik a marxi elméletből sem. Egyebek között nevezetesen (a problémával kapcsolatban a nyugati szociológiában is sokszor hivatkozott) 3. Feuerbach-tézis is tartalmazza. A marxista szociológia azonban azt is felismerte, hogy „társadalom nem egyénekből áll, hanem azoknak a kapcsolatoknak, viszonyoknak az összességét fejezi ki, amelyekben ezek az egyének állanak.”²² Ebből a megfogalmazásból — de a marxista szociológia egész eddigi teljesítményéből is — világos, hogy a marxizmus a „szociálist”, a „társadalmi” tényleges realitásnak tekinti, a társadalmi viszonyok mozgásának törvényszerűségeit nem az egyéni cselekvésre, illetőleg az ezt meghatározó motívumok tipizálására vezet vissza, hanem a viszonyok objektív fejlődésére. Az objektív társadalmi viszonyok és a cselekvő ember közötti *látszólagos* ellentmondás már a fentebb idézett, az ember és a társadalom lényegére vonatkozó marxi meghatározásokban feloldódik, és ezek nyomán az sem kétséges, hogy a marxista szociológia nem tekinti az embert és a társadalmat két egymással szemben álló antipólusnak.

A weberi kiindulópont azonban amely az individuális cselekvést helyezi előtérbe és ebből kívánja megérteni a társadalmi jelenségeket, a társadalmat általában, az összefüggések közepén kezdi a vizsgálódást. Világosan megmutatkozik ez az ún. megértő szociológia két kategóriája, a közösségi cselekvés (*Gemeinschaftshandeln*) és a társadalmi cselekvés (*Gesellschaftshandeln*) elemzésénél. Közösségi cselekvésről akkor beszélünk — mondja Weber —, ha az emberi cselekvés szubjektíve, értelemszerűen más emberek cselekvésére vonatkozik. Itt a központ más emberek cselekvésének bizonyos szubjektív elvárása, amely magatartás bekövetkezésének azonban objektív esélye van. Bizonyos *valószínűséggel* tehát joggal várható a magatartás bekövetkezése, és pedig bizonyos meghatározott „értelmes” kapcsolatokból. A társadalmi (társadalmasított) cselekvés viszont olyan közösségi cselekvés, amely bizonyos mértékig mindig 1. értelemszerűen olyan várakozások felé irányul, amelyekben szabályzatok alapján reménykedhetünk, ha 2. a várakozások „szabályozása” tisztán célracionálisan következett be, tekintettel a társadalmasítottak (ti. a társadalmasított emberek) következményként elvárt cselekvésre, és a 3. az értelemszerű orientálódás szubjektíve célracionálisan történt. Az, hogy egy cselekvés szubjektíve ésszerűen irányul egy bizonyos szabályozott rend felé, azt jelenti, hogy a társadalmasítottak által szubjektíve

²¹ Marx—Engels: Művei. 3. köt. 9. p.

²² Marx: Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. 1953. 176. p.

tervbe vett cselekedetnek objektíve megfelel a tényleges cselekvésük is. Az ilyen cselekvés lehet szembehelyezkedés is a társadalmisítottak várt cselekvésével (a kártyaszabályokkal szemben spekuláló hamiskártyás vagy a tolvaj stb. cselekvése példájára), másrészt a cselekvés szubjektíve ésszerűen irányulhat több rend felé is, amelyek a mindenkori „koncencionális” gondolkodásmód szerint „ellentmondhatnak” egymásnak, mégis empirikusan egymás mellett érvényesülhetnek.²³

Az elvárható cselekvések, amelyekre az egyéni cselekvés vonatkozik, és amelyek részint bizonyos kapcsolatokból, részint pedig a társadalom rendjéből vagy rendjeiből következnek azonban az individuális cselekvést megelőző (jóllehet individuális magatartásokban is megnyilatkozó) tényezőkből, végső soron az egyéni magatartást is kondicionáló társadalmi struktúrából adódnak. Webernél azonban a társadalmi struktúrával összefüggő típusok is, pl. a társadalom, társulás, közösség, bizonyos cselekvési típusokhoz kapcsolódnak. Így azután, midőn Weber élesen elválasztja szociológiáját a comte-i hagyományokra épülő „társadalmi fizikától”, amely mint szociológia első sorban Durkheim munkásságában bontakozott ki, egyúttal *a szociológiailag vizsgálható társadalmi realitás szintjét is leszállította az individuális cselekvésre*. Ez különben nem csupán „bennrejlík” a weberi elmékedésekben, hanem világosan kijelentett módszer is. „A megértésre vonatkozó vizsgálódás célja végeredményben oka is annak, miért foglalkozik a megértő szociológia egyidejűleg (az itt tárgyalt értelemben) az egyénnel és cselekedeteivel mint legkisebb egységgel, atomjával — ha szabad ezt az aggályos hasonlatot használnunk. Más szemlélet feladata könnyen magával hozhatja, hogy az egyedi individuumot mint fizikai, kémiai vagy valamilyen másfajta „folyamat” komplexusát kezelje. A szociológia számára azonban minden, a (belső és külső) „tárgyak” iránti értelemszerűen magyarázható magatartás küszöbét átlépő jelenségei csak ugyanúgy jön tekintetbe, mint az „értelemtől távoli” természet jelenségei: mint az elsőnek feltétele vagy szubjektív összefüggésének tárgya. E szemlélet számára azonban az egyedi személy azonos okból felfelé is az értelemszerű magatartás határa és egyetlen hordozója. Ezt egyetlen látszólag eltérő megnyilatkozási formának sem szabad ellepleznie.”²⁴ Nem kétséges azonban — és ezt bírálói általában meg is állapítják —, hogy Weber módszere nem alkalmas tényleges strukturális vizsgálatokra, mert a társadalom struktúrája, mint sok más jelenség is, nem magyarázható meg a cselekvő individuummal és magatartásával, illetőleg a cselekvés szubjektív szándékával.²⁵

Webernek az a tétele, mely szerint a „megértő szociológia” feladata az emberi cselekedetek motivációinak megértése, problémákat vet fel a másik oldal, az emberi pszichés folyamatok tanulmányozása szempontjából: a szociológiának a pszichológiától való elhatárolásának vonatkozásában is. Az individuális tudat működésének megértése, akár tipikus fogalmak segítségével és a folyamatok tipikus általánosítása útján is, ahogyan Weber előírja, könnyen elvihet a társadalomtól az egyéni pszichés és tudati folyamatok felé. Weber maga úgy véli meghúzni a választóvonalat a szociológia és a pszichológia kö-

²³ Weber: Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie. 112—117. p.

²⁴ Uo. 110. p.

²⁵ Gerth, H. H.-Milis, C. Wright: Introduction to Weber, Max: Essays in Sociology London 1947. 57. p.

zött, hogy a megértő szociológia tárgyának csupán azokat a cselekedeteket ismeri el, amelyek 1. a cselekvő szubjektíve vélt eszméje szerint mások magatartására vonatkoznak, s 2. amelyek ezzel a tudatos vonatkozással lefolyásukban is meghatározottak, végül 3. amelyek ebből a szubjektív eszméből kiindulva érthetően megmagyarázhatók. A megértő szociológia — hangsúlyozza Weber — e jelenségekben sem a fiziológiai vagy a „pszichofizikai” megjelenési formákban érdekelt, hanem a cselekvés külső, mindenekelőtt tipikusan ésszerű vonatkozásai alapján differenciál. Számára így a célracionális *ideáltípusként* szolgál, amelynek segítségével a célirányuló irracionális is megbecsülhető. Csak ha a vonatkozások (szubjektíve vélt) értelmét az emberi magatartás „belső oldalának” tekintjük, folytatja Weber, csak akkor lehetne azt mondani, hogy a megértő szociológia belülről kifelé haladva fogja fel a jelenségeket, de akkor sem a fizikai vagy a pszichikai jelenségek felsorolásával.²⁶ Kérdés persze — jóllehet itt tovább nem elemezhető —, hogy ez az elválasztás, a pszichológia mai álláspontját tekintve, megállja-e a helyét, vagy pedig inkább utat nyit a pszichológiának a szociológiai gondolkodásba való további behatolásra.

Módszerének lényege egyébként — szerintünk — leginkább ott ugrik ki, ahol Weber a megértő szociológia tevékenységét a jogi dogmatika tevékenységével veti össze. Az állam- és jogtudományok olyan kategóriáit — írja ugyanis —, mint az állam, a szövetség (Genossenschaft), a feudalizmus stb. a megértő szociológia az *emberi összműködés bizonyos módjának* fogja fel, és feladata azokat a résztvevő egyedi emberek „érthető” cselekedeteire redukálni. Leginkább ez különbözteti meg a szociológiát a többi tudománytól — folytatja Weber —, mert hiszen a jogtudomány pl. az államot vagy a jogi személyt is az *egyedi* ember mintájára fogja fel, míg a szociológia számára az olyan fogalom mögött, mint az állam, *csak különleges módon végbemenő emberi cselekedetek vannak.*²⁷ Mivel áll tehát szemben a szociológia? Cselekvő individuumok tömegével, akiknek cselekedete meghatározott típusokba foglalható, és e cselekvéstípusok a cselekvés *motivumainak* tipizálásával érthetők meg. Ebből adódik azután az a valószínűségi szemlélet, amelyet mai értékelői Max Weber egyik legnagyobb felfedezésének tartanak, és amelyet ő maga így fogalmazott meg a *Wirtschaft und Gesellschaft* bevezető lapjain: „a törvények . . . a társadalmi cselekvés bizonyos tényálladékok fennállása mellett *várható* lefolyásának megfigyelés által igazolt olyan tipikus *esélyei*, amelyek tipikus motívumokból és a cselekvőnek tipikusan gondolt értelméből érthetők meg.”²⁸

Max Weber szociológiájának röviden felvázolt elemei, a valószínűség-szemlélet és a társadalmi cselekvés tana tehát szoros kapcsolatban vannak az ideáltípus kifejezés mögött rejlő tipológiai törekvéseivel. Ideáltípus tanával Weber egyrészt ismét kifejezetten meg kívánja haladni a marxizmust, másrészt így próbált túljutni az egyedi emberi magatartás empirikus tényén az általánosan leírható társadalmi jelenség felé, s ezzel olyan útra lépett, amelyen napjainkban is többen járnak, amidőn a magatartáskutatásra alapozó mai empirikus szociológia egyik meg nem oldott problémájában, az empirikus kutatások és az elméleti általánosítás viszonyában próbálják hasznosítani (akár

²⁶ Weber: *Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie.* 99—100. p.

²⁷ *Uo.* 110—111. p.

²⁸ Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft.* 1. Halbband. 9. p.

a modellképzésben is) az ideáltípus fogalmát vagy még inkább tartalmi jellemzőit.²⁹

A társadalmi törvény fogalmának bizonyos absztrakt tipológia javára való kiküszöbölése, illetőleg oly mértékben való formálissá válása, hogy az már a törvényfogalom lényegének mond ellent, tehát ismét olyan elem a weberi gondolkodásban, amely az alapvető problémánk megoldására irányuló mai polgári kísérletekben fontos szerephez jut. Anélkül, hogy a weberi ideáltípus önmagában is részletes elemzést igénylő problémájával itt tovább foglalkozhatnánk, a mai hatásával összefüggésben lenne megjegyzésünk. Weber ugyanis maga mondta az ideáltípusokról, hogy azok *nem* találhatók meg a valóságban, *csupán a valóság megismerését szolgálják*, e típusokat azonban az empirikus valóság megismerésére kívánta alkalmazni. Ez a törekvés tehát túl vezet a meztelen empirizmuson, és kifejez valamit abból az egyébként már Marx által hangoztatott igazságból, hogy a *lényeg és a jelenség nem fedik egymást*. Valóban, Weber kétféle megszorításnak is alkalmazta az ideáltípus fogalmát. Egyrészt a tiszta pozitívizmust jelentő meztelen empirizmus felé, amennyiben hangsúlyozza, hogy a „feltételezés nélküli” megismerés pusztán empirikus adatok alapján tudományosan tarthatatlan álláspont, ezért a történeti szociológiai kutatásokban az ideáltípusok nem célt, hanem eszközt jelentenek a megismerés folyamatában.³⁰ Másrészt a marxizmus felé — amelynek törvényfogalmát az ideáltípus jellemzőivel mérte —, és arra mutat rá, hogy mennyire veszélyes az ideáltípust mint az empirikus valóságban ténylegesen érvényesülő vagy mint reálisan ható erőt felfogni.³¹ Mi több, Weber egyenesen a tudomány érettségét teszi függővé attól, hogy meghaladta-e már az ideáltípusnak mint empirikusan érvényesülő törvénynek a fogalmát.³²

Ezen a ponton azután már ténylegesen nem a lényeg és a jelenség különbségéről van szó. A marxizmus felfogása szerint ugyanis a jelenségek lényege *valóságos* valami, empirikusan ható, még akkor is, ha a fogalomban vagy törvényben összefogva szükségszerűen elvonttá válik, és a felszíni valósággal nem mindig esik egybe, Weber viszont irreális fogalmakat és összefüggéseket konstruál az ideáltípusok segítségével, hogy azok segítsenek hozzá a valóságos összefüggések és jelenségek történeti megértéséhez.³³ A lényeg és a jelenség, a jelenség és a fogalom, a folyamat és a törvény nem teljes egybeeséséből azonban „nem az következik, hogy a fogalom és a törvény *irreális konstrukció*, mint azt a szubjektív idealizmus gondolkörében mozgó Weber feltételezte, hanem az, hogy a fogalom és a törvény a reálisnak *megközelítő* tükörképe”.³⁴ Webernél viszont az ideáltípusok, mint a szociológiai fogalmak általában is, eszköz jellegűek, megalkotásuk célszerűségi kérdés, így csupán heurisztikus jelentőségük van.

²⁹ Vö. Martindale, Don: *Sociological Theory and the Ideal Type*. — Symposium on Sociological Theory. (Ed. by Llewellyn Gross) Evanston-New York 1959.

³⁰ Weber: Die „Objektivität” sozialwissenschaftlicher Erkenntnis. — Weber: *Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*. 237. p.

³¹ Uo. 250–251. p.

³² Uo. 252. p.

³³ Az ideáltípusok ilyen eszköz jellegét azóta kétségbevonták. Schelting szerint ugyanis csak a történeti folyamatok individuális jelenségeinek megértésénél szerepelhetnek eszközül, a szociológia esetében ez a generalizálás már nem eszköz, hanem cél. Schelting, Alexander: *Max Webers Wissenschaftslehre*. Tübingen 1934. 329. és köv. p.

³⁴ Molnár Erik: *Dialektikus materializmus és társadalomtudomány*. Bp. 1962. 92. p.

Közbevetőleg nem árt rámutatni az ideáltípus problematikájának egy másik, tárgyunktól most kissé talán távolabb eső elemére. Arra ugyanis, hogy a típusalkotás egyáltalán nem szükségtelen a marxista szociológiában sem. Ha Weber ideáltípusát nem a marxista szociológia törvényfogalmával konfrontáljuk, ahogyan egyébként ő tette, hanem az egyes—különös—általános relációjában a különösség szintjén elhelyezkedő típus fogalmával, akkor egyrészt jobban megérthetjük az ideáltípus korlátait, másrészt szükségszerűségét is a weberi gondolkodás folyamatában. A marxista filozófiában Lukács György elemezte a típus problémáit, aki rámutatott a típusalkotás módszertani jelentőségére is. „Az emberen kívüli világban a tudományos jellegű tipikus olyan jelenség, amelyben a törvényszerű, a lényeges meghatározások világosabban jelentkeznek, mint a többiekben. Minél jobban sikerült tehát ilyen tudománynak egy törvényrendszer kidolgozni, annál csekélyebb lesz benne a tipikusnak módszertani jelentősége (tehát teszem a fizikában csekélyebb, mint a biológiában). Másképp áll a dolog a társadalomtudományokban. Ott, ahol az emberek cselekvései és kapcsolatai alkotják a megismerés szubsztrátumát, a tipikus az általános törvényszerűség mellett bizonyos viszonylagosan önálló funkciót érhet el.”³⁵ Mármost világos, hogy Webernél, aki az individuális cselekvést állította szociológiája központi helyére, aki szemben állt az empirikusan érvényesülő törvény fogalmával, a típusképzés annyira kizárólagos jelentőségűvé vált, hogy a különös síkjáról az általános helyére került. Nem az általános, nem a társadalmi jelenségek mozgásában meglévő objektív törvényszerűségek tükröződnek benne, nem ezeknek rendelődik alá, hanem helyettesíti őket. Mindez tehát egyenes összefüggésben van azzal a weberi megállapítással, mely szerint „... csak emberi magatartásban rejlenek ... olyan összefüggések és szabályszerűségek, amelyek lefolyása megérthetően értelmezhető.”³⁶ S ebből következően: „a szociológia ... az a tudomány, amely a társadalmi cselekedetet jelentése szerint megérteni és ezzel lefolyásában és hatásaiban okozatilag megmagyarázni akarja.”³⁷ A marxista szociológia, amelyben természetszerűen szítén „az emberek cselekvései és kapcsolatai alkotják a megismerések szubsztrátumát” szintén felhasználja a típusokat a megismerés folyamatában. A társadalmi jelenségek objektivitásának elismerése s a már eddig is felfedezett társadalmi törvényszerűségek ismerete következtében azonban a típusalkotás itt nem helyettesítheti az általánost, elvileg nem térhet le a különösség szintjéről.

A típus marxista szociológiában is „tudományos általánosítás, nem pedig tapasztalati valóság.”³⁸ Azáltal azonban hogy az ideáltípus Webernél az általános síkján helyezkedett el, abból az általa is sokszor hangsúlyozott tulajdonságából, ti. empirikus fel nem leltetéséből azután olyan — részben már nála is észlelhető — vonása származott, amely mai hasznosításában különösen jelentőséggé vált. A Jellinek-féle típusalkotással szemben Weber maga is, de mások is nemegyszer hangsúlyozták, hogy az ideáltípusnak nincs semmiféle normatív, teleologikus vagy értékelő jelentősége.³⁹ Alaposabban megvizsgálva ugyan ezt már a weberi ideáltípusokról sem mondhatjuk el, ha gyakor-

³⁵ Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória. Bp. 1957. 216. p.

³⁶ Weber: Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie. 97. p.

³⁷ Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. I. Halbband. I. p.

³⁸ Lukács: Id. mű 218. p.

³⁹ Vö. Pfister, Bernard: Die Entwicklung zum Idealtypus. Tübingen 1928, 138 —

lati funkcionálásukban tekintjük őket, pl. többé-kevésbé világos már a bürokráciáról alkotott weberi ideáltípus normatív jellege, ez a vonás azonban a mai elméletképzésben egyre inkább előtérbe kerül. (Tudatosan kezeljük itt egy szinten az elméletképzésre irányuló és a magatartáson túlmenő társadalmi jelenség körvonalozására irányuló törekvéseket, minthogy ezek a mai, a magatartásra koncentrált polgári szociológiában ténylegesen egybe is esnek.) A modellalkotásban, illetőleg a szociológiai modelleknek tulajdonított sajátosságokban kifejeződő weberi hatás — minthogy a mai polgári szociológia általában elvlasztja a modellt az elmélettől⁴⁰ — egyebek közt éppen a normatív jelleggel szembeni tiltakozásban, védekezésben is megnyilvánul.⁴¹ Amint azonban az ideáltípusalkotás gondolati sajátosságai és egyáltalán a weberi szemlélet a társadalmi magatartás és a társadalmi jelenség összefüggéseit megoldani kívánó törekvésekben jutnak kifejezésre, előtérbe kerül a normatív jelleg. Világosan megfigyelhető ez pl. a magatartás és a társadalmi jelenség összefüggéseit a „szerep” és a „rendszer” kategóriában megragadni kívánó elméletekben. S ezzel elérkeztünk napjaink polgári szociológiájának egyik legfontosabb eleméig, amely egyúttal tanulmányunk alapproblémája megválaszolásának up-to-date polgári kísérlete is.

III.

Nem állítjuk természetesen, hogy ezeket a kategóriákat a polgári szociológia teljes általánossággal elfogadja, illetőleg nem bírálja, még csak azt sem, hogy teljesen egyértelműen használja. A szerepfogalomra vonatkozóan a polgári szociológiának konceptuális problémái vannak, amennyiben távolról sincs egyetértés a fogalom tartalmát illetően. Az eltérő fogalomhasználat társadalmi-tartalmi sajátosságait azonban csak a fogalom történeti megjelenésének és fejlődésének elemzésével lehetne körvonalazni, amire itt nincs módunk.⁴² Itt meg kell elégednünk azzal, hogy ezúttal a polgári szociológia „önismeretére” támaszkodva, A. Rocheblave francia szociológus tanulmánya⁴³ nyomán bizonyos különbséget állapíthassunk meg a szerepfogalom értelmezésében a következő irányban: 1. A pszichológiai-társadalmi realitás ama része alapján, amelyre a fogalmat alkalmazzák, tehát a csoport, individuum vagy az interakció vonatkozásában, Newcomb pl. az egyén és interakciója tanulmányozása alapján a kommunikáció lehetőségét magyarázza a normák és a külső vonatkozási keret létevel, amelyek a szerepek, azaz magatartás társadalom által előírt, a csoporttagok megegyezésével (consensus) elfogadott elméleti modelljei. Többen, egyebek közt Linton is, a szerepet a státussal kap-

⁴⁰ Vö. Brodbeck: M.: Models, Meaning and Theories. — Symposium on Social Theory. 381. és köv. p., illetőleg: Anger, Hans: Theorienbildung und Modelldenken in der Kleingruppenforschung. — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1962. Heft. 1. 4. és köv. p.

⁴¹ Brodbeck: Id. mű 373—374. A modell *nem* normatív jellegét hangsúlyozza Lambrecht is, aki megállapítja, hogy egyetlen létező állam, család stb. sem felel pontosan a saját modelljét. — Lambrecht, Stefan: Die Soziologie. Aufstieg einer Wissenschaft. Stuttgart — Degerloch 1958. 216. p.

⁴² Ld. erre: Varga Károly: A státus és a szerep. (Kézirat az MTA Szociológiai Kutatócsoportjánál.)

⁴³ Rocheblave, Anne-Marie: La notion de rôle: Quelques problèmes conceptuels. — Revue française de sociologie. 1963. No. 3.

csolja össze:⁴⁴ a státus által meghatározott személyiségre vonatkozik tehát, míg K. Davis számára a társadalmi előírások személyes értelmezései, s így az individuum cselekedetei alkotják a szerepet. 2. Kiterjedése alapján: pl. Lintonnál csak a státusban foglalt jogokat és kötelességeket fogja át. Ezzel szemben Komarovsky és Sargent a szerepet egész szélesen felfogva olyan társadalmilag meghatározott magatartási modelleknek, típusoknak tartja, amelyek még az egyén önmagáról alkotott felfogását is megadják. 3. Az absztrakció színvonala alapján, amelynek megfelelően a szerep fogalma változik, a csoporttagok külső közvetlenül megfigyelhető magatartásától az ezt irányító elméleti normáig. Rocheblave végül a következő megkülönböztetéseket ajánlja a szerepfogalom használatával kapcsolatban: a) *Társadalmi szerep*: a pozíciót itt a státus adja meg, s a magatartási modellt — amelynek funkcionális értéke is van számunkra — a csoporttagok megegyezése határozza meg. b) *Drámai szerep*: a pozíciót a darab témája szállítja, s a modellt, amely a színész játékát határozza meg, a drámai szerző alkotja. c) *A személyi szerep*: az egyén maga határozza meg pozícióját másokkal való kapcsolataival, és olyan magatartási modellnek megfelelően cselekszik, amely az interszubjektív kapcsolatokból alakul ki.⁴⁵

A szerepfogalom ilyen differenciált volta egyébként marxista értelmezését is zavarja. Heller Ágnes felfogásában pl. a szerepfogalom két lényeges momentuma: a „játszás” (pl. a feudális társadalomban az „úr nem játszott” az urat, az úr *úr volt*) és a szerep kategóriájának kapcsolata a kapitalista társadalommal, illetőleg az ezt jellemző elidegenedéssel. („... minden társadalmi viszony — relatíve — *szerepszerűvé merevedhet*. Ez akkor következhet be, amikor egy funkció, intézményen belüli vagy kívüli tartós magatartás szokásrendszere az adott funkcióra, magatartásra tipikusan jellemző sztereotíp klisévé merevedik, s az egyén vagy mert nem is találhatja meg, vagy mert nem találja meg egyéni iniciatíváinak, egyéniségének megvalósítását az adott funkcióban — *cselekedeteit e sztereotíp klisék alá rendeli*.” Vagy még kifejezőbben: „Az emberi magatartások, funkciók, szokások szerepszerűvé válása tehát a kapitalista *elidegenedés* egyik megjelenési formája. Kifejeződik benne az ember elidegenedése saját lényegétől, mint egyéntől és mint „nembeli” lénytől. *A szerepfunkció egy olyan áttétel, hajtószíj, melyen keresztül az elidegenedés ökonomiai bázisa a társadalmi tevékenység konformizálódását létrehozza.*”⁴⁶) Heller Ágnes e felfogása — amelyet mindkét elem vonatkozásában elsősorban a szerep fogalmának vagy tényének polgári szépirodalmi jelentkezésére utaló példákkal támaszt alá — a szerepet tehát speciális értelemben, mondhatnánk „drámai” értelemben, sőt bizonyos fokig pejoratív értelemben ragadja meg, s ilyképpen szinte morális aspektussal hozza összefüggésbe a kapitalista elidegenedéssel. Holott a szerep fogalmát elsősorban nem ebből a szempontból kell megközelíteni, hiszen ez egy speciális vonásának vagy jellegének a fogalomra, helyesebben a fogalom minden megjelenési formájára való kiterjesztését jelenti. Természetesen szembe lehet állítani ezzel a felfogással, hogy az imént említett aspektus esetleg valóban a legjellemzőbb a szerep történeti-tár-

⁴⁴ Talán ez a szerepfogalom legáltalánosabban elfogadott tartalma, a státus funkcionális aspektusa. „A szerep az a funkció vagy teljesítmény, amely együttjár egy adott státussal.” (Young, Kimball—Mack, Raymond W.: *Principles of Sociology*. New York 1960. 127. p.)

⁴⁵ Rocheblave: *Id. mű* 301—306. p.

⁴⁶ Vö. Heller Ágnes: *A szerepfogalom marxista interpretálhatóságáról*. (Kézirat.)
Illetve: *A szerep mint történelmi kategória*. — Kortárs, 1964. 4. sz.

dalmi tartamára, s éppen ezért mint lényeges vonás kihat a fogalom minden megjelenésére, tehát joggal képezheti a bírálat alapját is. Ez azonban az eddigi elemzésekkel távolról sincs elfogadhatóan igazolva. A társadalomban objektíve meglévő, az egyénnel nem csupán objektíve szemben álló, hanem szocializálása során jórésztben személyiségét is alkotó normáknak, előírásoknak a szerep kategóriájában való felfogása és rendezése semmiképpen sem jelent még egyéniséget és kezdeményezést elnyomó elidegenedést, s nem involválhatja a szerep más aspektusából származó vonásokat. Illetőleg az utóbbit igen, ott, ahol — s ilyenre is van példa a polgári szociológiában s társadalompszichológiában — e szerepet egyenesen a drámai értelemnek megfelelően fogják fel. (Kapcsolata az elidegenedéssel pedig nem jelent más, lényegibb vonást, mint amit — mint látni fogjuk — a legtöbb objektív társadalmi jelenségben meglévő ilyen elem kialakít.) A szerepfogalomban foglalt jelenségek talán éppen az imént említett típusalkotás útján közelíthetők meg. Világos, hogy a szerep nem egyedi magatartás, de az sem kétséges, hogy nem éri el a törvényszerűségek általánosságának szintjét sem. Lukács György a tipikus problémáit elemezve utalt a „jelmez” (Charaktermaske) marxi koncepciójára, „mint pl. a kapitalista ama szükségyszerű tulajdonságainak gondolati összefoglalására, amelyek kényszerűen következnek a termelésben elfoglalt helyéből, ezért a gazdasági törvényszerűségekből vannak levezetve, s nem alkotják pszichológiai taglalásának pusztá összegezését vagy szintézisét.”⁴⁷ Már Lukács fejtegetései is arra mutatnak, hogy az idézett marxi koncepció lehetőséget ad a szerepfogalomnak a különös szintjén való elhelyezésére. Még inkább világossá válik ez, ha a tőke vonatkozó passzusait vesszük szemügyre. Marx pl. olyan jelmezokről beszél, „amelyekben... az emberek egymással szemben fellépnek”, s amelyekben személyek társadalmi viszonyai jelennek meg, s a személyek e „gazdasági jelmezei csak megszemélyesítői azoknak a gazdasági viszonyoknak, amelyek hordozóiként egymással szemben fellépnek”.⁴⁸ Valóban, ezek a marxi „jelmezek”, amelyek semmiképpen sem a *drámai* szerep értelmében vett maszkok, hanem a társadalmi viszonyok objektív törvényszerűségei által meghatározott tipikus cselekvésmódok, s ebből következően az individuummal szemben bizonyos elvárásokat is megtestesítenek, felfoghatók a szerep kategóriájában, amennyiben az utóbbit a társadalomban elfoglalt bizonyos hely funkcionális aspektusának tekintjük.

Mindez azonban csak megjegyzés, hiszen a szerepfogalom marxista megközelítése éppen a fogalom differenciáltsága miatt meglehetősen bonyolult feladat, amely nem nélkülözheti az ebből a differenciáltságából adódó sokirányú elemzést. A magunk részéről nem vállalkozhatunk itt erre a részletes elemzésre, s ha a következők során a szerep fogalmát és összefüggéseit bíráljuk, ez csupán tanulmányunk tárgyának aspektusából történik: amennyiben tehát a szerepfogalom és a ráépülő egyéb fogalmak, pl. a „társadalmi rendszer” segítségével történtek kísérletek az individuális magatartás és a társadalmi jelenség összefüggésének megértésére és ábrázolására.

Problémánk szempontjából az a jelentős, hogy a „szerep” kategóriája — bármilyen felfogásban is — már eleve *összeszövődést, társadalmi kapcsolatok rendszerét* tételezi fel. Megjelenik ez már Webernél is, a társadalmi cselekvés és az elvárások összefüggésében, később ugyanez az aspektus jut kifejezésre G. H. Meadnál is, ahol a „más”, a másoktól vállalt szerepek határozzák meg az

⁴⁷ Lukács: Id. mű 217. p.

⁴⁸ Marx Károly: A tőke. Első köt. Bp. 1955. 81., 88. p.

„én”-t is, és végül így van ez Talcott Parsons esetében, ahol az egymásra vonatkoztatva cselekvő emberek alkotják a társadalmi rendszert. Első pillantásra úgy tűnik, hogy Parsons „rendszer” fogalma valamiféle sajátos, az individuumtól független objektivitással rendelkezik, hiszen nem a cselekvőket alkot rendszer, hanem a cselekvés normái: „A társadalmi rendszer struktúrájának 'legalsó alapja' — írja egyik legújabb, elméletét leginkább teljesként bemutató tanulmányában — a fizikai környezetben cselekvő fizikai organizmusként felfogott konkrét emberi egyénben gyökerezik. Ez az egyén mint személyiség a társadalmi interakció folyamataiban különböző szerepei által vesz részt. Ha a szerepek szerveződnek és halmozódnak, közösségeket alkotnak, ezeket pedig az általánosított intézményes normák egyre magasabb rendjei szabályozzák. A rendszer 'csúcsán' a társadalom mint totális rendszer áll, a modern korban egyetlen politikai közösség formájában szerveződve, amely egyetlen többé-kevésbé integrált értérendszerrel intézményesít.”⁴⁹

Ez a szerep-alrendszer-rendszer összefüggésből álló társadalomkép azonban nem tükrözi a társadalom viszonyaiban meglévő objektív törvényszerűségeket. Az alapegység, a szerep autonómmá válik, nem benne fejeződik ki az általános törvényszerűségek, nem rendelődik ezek alá, hanem ön maga „szerveződik” és „halmozódik”. Ahol a tényleges valósághoz kötődik, nem több az individuális magatartáshoz való kötődésnél, hiszen „a fizikai környezetben cselekvő fizikai organizmusként felfogott konkrét emberi egyénben gyökerezik.”⁵⁰ (s ezzel Parsons nem jutott túl Sumner gondolatmenetén, amellyel a „folkways” és „mores” kialakulását írja le⁵¹), ami pedig az indi-

⁴⁹ Parsons, Talcott: *General Theory in Sociology*. — *Sociology Today*. Ed. by Merton—Broom—Cottrell. New York 1959. 7—8. p.

⁵⁰ A parsonsi elmélet kiindulópontja a társadalmilag cselekvő egyén (ego), akinek a vele szemben álló tárgyi világ kielégülést nyújt vagy akit károsít. A tárgyi világ azonban olyan „tárgyakat” is magában foglal, „amelyek” szintén ego-k, akik szintén cselekednek, és így egymással interakcióba léphetnek. Ezek az ego-k egymáshoz képest mint alter-ek jelentkeznek. Az ego cselekvését részben saját, a kielégülését és károsodását illető elvárásai, részben pedig az alter-ek részéről megmutatkozó elvárások határozzák meg, tehát a cselekedetek egymás elvárásai alapján orientálódnak. Mármost ha bizonyos szituációkban az elvárások és a cselekvővel szembeni „szankciók” ismételten nyilatkoznak meg, kialakul egy olyan normatív jellegű elvárásrendszer, amelynek normái, szimbólumai az ego számára a cselekvés normatív orientációját jelentetik, hiszen képviselik az alter elvárását, jutalmazó és büntető szankcióját. Az ego és az alter kölcsönös elvárásai szerepelvárások tömegében épülnek fel, amelyek az ego státusára vonatkozó összes elvárásokat magukban foglalják. A státus és a szerep összefüggéseiből adódnak a társadalmi szituációk és az ezekből keletkezett intézményesedett minták, azaz azok az elvárások, amelyek a különböző társadalmi szerepeket játszó egyének kulturálisan sajátos viselkedését meghatározzák. A „társadalmi rendszer” pedig egy bizonyos szituációban egymással interakcióban levő individuális cselekvők sokaságát jelenti.

⁵¹ Sumner szerint kezdetben volt a szükséglet, amely bizonyos cselekvést váltott ki. A szükséglet kielégítését célzó cselekvési módok (ways) közül szelektálódtak azok, amelyek leginkább képesek voltak a kívánt szükségletet a legkevesebb fájdalommal, rossz érzéssel stb. kielégíteni, illetőleg a kielégítés során a legnagyobb jó érzést, örömet keltették. Ezek a cselekvési módok, amelyeknek legközvetlenebb motívuma az érdek, alakították ki a szokást, amelyet Sumner az egyénben „habit”, a csoportban pedig „custom” kifejezéssel jelölt meg. E szokásos cselekvési módoknak az eredménye azonban soha nem volt már eleve előrelátható, és a cselekvés sem volt tudatos. Ezért vész el a primitív szokás eredete a misztikumban, mert midőn az ember cselekedni kezdett, nem volt tudatában történeti cselekvéseinek, illetőleg cselekedete történeti jelentőségének. Amikor a cselekvésbe tudatos elem kerül, éspedig a „jóléti” elem, akkor a szokásos cselekvés, a „folkways” „mores”-sé változik, és a hozzáadott filozófiai és etikai elem erejénél fogva nyer hasznosságot és fontosságot, s válik a tudomány és az életmód forrásává. (Sumner, William Garaham; *Folkways*. New York 1960. 17—19. p.)

viduumtól független objektivitás lehet, az *normatív* objektivitás, amelynek az a következménye — s erre már többen rámutattak —, hogy Parsons „társadalmi rendszere” normatív rendszer, amelyet függetlenül a társadalomtól, amelyet fetiszizál, holott nem autonóm jellegű a társadalmon belül.⁵² Ennek ellenére a parsonsi felfogásban annyira autonómmá válik, hogy strukturáltsága is csak a normatív szinten jut kifejezésre, illetőleg a strukturáló tényezők sem egyebek „intézményesedett” normáknál. S hogy ez nem azonos a valódi társadalmi jelenséggel, illetőleg a „cselekvés elmélete” a valódi, sajátos szociológiai elmélettel, ez a bírálat is elhangzott már Parsonssal kapcsolatban a nyugati szociológiában is.⁵³

A bírálatok ellenére mégis szükségszerűnek tűnik, hogy a mai polgári szociológia legkülönbözőbb területein végzett vizsgálatok a Parsons-féle kategóriák, illetőleg elmélet segítségével próbáljanak összefüggést keresni az individuális magatartás és a vizsgált társadalmi jelenség között.⁵⁴ Ez a szükségszerűség egyrészt abból adódik, hogy az empirikus vizsgálatok jórészt — a módszerekből következően is — gyakorlatilag individuális magatartásokra irányulnak, amelyekről az objektív társadalmi jelenség szintjét elérni másképp aligha lehetne, másrészt pedig az objektíve — s empirikusan is — érvényesülő törvényszerűségek el nem ismerése folytán az objektív társadalmi jelenségre irányuló, ezt átfogni kívánó általánosítás az individuális magatartástól csak a normatív szintre, tehát parsonsi — vagy az övéhez hasonló más — kategóriákhoz vezethet.

Az állításunk bizonyítására kínálkozó példák közül válasszunk egyet a szakszociológiák, a politikai és jogszociológia területéről, amely éppen bizonyos szakjellege folytán élesen ugratja ki Parsons tudatosan vállalt és alkalmazott kategóriáinak és elméletének bírált vonásait.

A kiválasztott vizsgálat⁵⁵ tárgya a törvényhozói magatartás. A kutatók néhány USA-állam törvényhozó testületét közelítették meg, és pedig magatartáskutatás segítségével kifejezetten a parsonsi kategóriákra tekintettel, a parsonsi szerep-intézmény-alrendszer-rendszer séma keretében. A szerepfogalom itt is normatív jellegű. Azoknak a magatartási normáknak összefüggő csoportjára utal, amelyeket úgy tekintenek, hogy minden a törvényhozó pozíciójában levő egyén interakcióiban kifejezésre jutnak. Különbözik

⁵² Mills, C. Wright: *The Sociological Imagination*. New York, 32—38. p. Dahrendorf, Ralf: *Gesellschaft und Freiheit*. München 1961. 71. p.

⁵³ Dahrendorf: *Id. mű.* 77. p.

⁵⁴ Bizonyos fokig másképpen jelentkezik ez a probléma a Gurvitch-féle szociológiai elmélet építményében. A szerep és a szerepek „szövevénye” itt is jelentős ugyan, de csupán egyik rétege a társadalom „mélységi” totalitásának. Így Gurvitch abba a helyzetbe kerülhetett, hogy találóan bírálhatta Parsons és mások normatív jellegű felfogását: „A társadalmi szerepeknek ez a túláradó bősége világosan mutatja azt a tényt — amelyet a társadalmi szerepek teoretikusai, G. H. Mead, R. Linton, T. W. Newcomb, F. Znaniecki T. Parsons stb. egyébként, árnyalati hovatarozásuktól teljesen függetlenül, többé-kevésbé figyelmen kívül hagynak —, hogy a társadalmi szerepek minden esetben nemcsak *szövevényekké* integrálódnak (azt is mondhatnánk: drámákká), hanem hogy csak egyik mozzanatát, vagy pontosabban egyik rétegét, lépcsőjét alkotják a „totalis társadalmi jelenségeknek”, hiszen ezek nélkül értelmüket veszítik. Ha valaki valamilyen társadalmi keretet, csoportot, struktúrát, végül szervezetet egyszerűen társadalmi szerepek halmazának tekint, az a legsúlyosabb nominalista hibába esik vissza, mert minden értelmétől megfosztja ezt a fogalmat, s a legártalmasabb módon összekeveri a dolgokat.” (Gurvitch: *Traité de Sociologie*. Tome. I. 163. p.)

⁵⁵ Wahlke, John C. — Eulau, Heinz—Buchanan, William—Ferguson, LeRoy: *The Legislative System. Exploration in Legislative Behavior*. New York—London 1962.

tehát a törvényhozó pozíciójától vagy hivatalától, és a kutatók szerint éppen ez a *normatív aspektus ad pszichológiai érvényességet* neki. A fogalom azt posztulálja, hogy az individuális törvényhozó tudatában van a szerepet alkotó normáknak, és viselkedését tudatosan szabja hozzájuk. Azokat a magatartásokat tehát, amelyek a szerepben foglalt normáknak megfelelő törvényhozói cselekvés eredményei, „szerep-magatartásnak” nevezzük.⁵⁶ Az „intézmények” — amelyek a séma következő láncszemét adják — a *magatartás szabályosságai, egyformaságai* (uniformities). Ha tehát egy intézmény struktúráját és funkcióit kívánjuk megismerni, azokat a magatartási formákat kell megállapítani és analizálni, amelyek az intézmény szempontjából centrálisak és konstruktív jelentőségűek.⁵⁷ Végül a „rendszer” és az „alrendszer” egyaránt analitikus határokat jelent, segít meghatározni, mi kerül be a kutatásba, és mi marad ki belőle, ugyanis azt involválja, hogy a vizsgálat céljaira tekintetbe jöhető elemek összefüggő egységek a struktúrán belül, amelyek nem önkényesen vagy véletlenszerűen kiválasztottak, hanem a rendszer céljaiból folynak. A rendszer működésének vannak előzményei és következményei, amelyeket a szociológiában is használatos fogalmakkal „input” és „output” névvel jelölhetünk. Ha tehát a törvényhozási rendszert a politikai rendszer egészében egy alrendszernek (subsystem) tekintjük, akkor a legtipikusabb „input” jelenségek a jelöltet támogató szavazatok, a szavazók által igényelt szolgáltatások, vagy pl. az érdekcsoportok igényei a számukra kedvező törvényhozásra. „Output” jellegű viszont a törvényhozásnak minden, az „input” jelenségre választ jelentő akciója, pl. megszavazott törvények, elintézett ügyek, megválaszolt levelek stb.⁵⁸

Az intézményi kontextusban levő magatartás leírására és analizálására alkalmas séma kulcseleme tehát itt is a *szerep* fogalma, amely a vizsgálat vezetői szerint különösen jól alkalmazható a törvényhozásra. E fogalom ugyanis a törvényhozásnak mint intézményesedett emberi csoportnak csak olyan modelljét engedi meg, amely logikailag magában foglalja az individuális törvényhozó modelljét is, s amely a törvényhozó magatartását a törvényhozási struktúra olyan problémáihoz és funkciójához kapcsolja, amelyek iránt hagyományosan érdeklődnek e terület tanulmányozói. Így oldódnék meg az „intézményi” és a „behaviorális” megközelítés egyesítésének a problémája is, mert a „törvényhozó cselekvő” (actor) szerep-elméleti modelljének fő haszna az, hogy — ellentétben más modellekkel — a törvényhozói magatartás azon aspektusait emeli ki, amelyek a *törvényhozást mint intézményt* alkotják.⁵⁹

A szerep lényeges jellemzője, hogy a cselekvő mindig *mások* cselekvésével áll szemben, tehát interperszonális viszonyt jelent. Éppen ezért azoknak a normáknak a csoportja, amelyek egy bizonyos személy szerepét alkotják, alcsoportokra oszthatók annak a személynek (alter) pozíciója, státusa, jellemzője szerint, akivel a kérdéses „szerepjátszó” (ego) kapcsolatban van. Így osztható azután minden szerep ún. szerep-szektorokra; ezek azokat a normákat foglalják össze, amelyek bizonyos sajátos, „ellenszerep”-nek felelnek meg, amelyek tehát a cselekvővel szemben sajátos ellenpozíciót vagy státust elfoglaló személyekhez kapcsolódnak.

⁵⁶ Uo. 8—9. p.

⁵⁷ Uo. 10. p.

⁵⁸ Uo. 380—382. p.

⁵⁹ Uo. 9. p.

A törvényhozói szerep tehát ebből következően: 1. magában foglalja azokat a momentumokat, amelyek a törvényhozásra mint intézményre jellemzőek, s amelyek lényegét adják; 2. ez a szerep differenciált, sajátos szempontokból csoportosítható normákra oszlik; 3. s a szerep differenciáltsága megfelel azoknak az interakcióknak, amelyek a törvényhozást részint önmagában, részint pedig a tágabb politikai rendszerhez képest rendszerré teszik.

A konceptualizálás ilyen jellege azonban megszabja a kutatások szintjét is, s bár most nincs alkalmunk a vizsgálatok részletes elemzésére,⁶⁰ annyi világos, hogy a törvényhozás „rendszerként” azaz egymással összefüggésben levő szerepek, illetőleg az ezeket kifejező magatartások hálózataként való felfogása csak bizonyos fokig alkalmas arra, hogy a kutatásokat a kifejezetten a vonatkozó jogszabályok vizsgálatára alapozott szinten túlvigye, s a valóságot megközelítse. Világos, hogy a szerepeknek ezt a normatív hálózatát mesterségesen *függetleníti* a társadalomtól, illetőleg az összefüggés csupán egy másik hasonló jellegű konstrukción, a „politikai rendszeren” (amelyben a törvényhozás mint „rendszer” helyezkedik el) keresztül adott. A vizsgálat érzi is ennek a konstrukciónak bizonyos hibáját, s bár a fogalmi sémában kénytelen a törvényhozási rendszert mint a társadalomtól szinte független (illetőleg a politikai rendszer egészébe helyezett), autonóm jelenséget kezelni, több ízben is utal arra, hogy vannak tényezők, amelyek jóllehet nem konceptualizálhatók, de befolyásolják e rendszer működését. Ezek a tényezők: valóság-elemek, akár a pártok közötti uralmi helyzetet, a társadalom békés vagy válságos állapotát fejezik ki, akár pedig mint demográfiai, ekológiai stb. tényezők jelentkeznek a törvényhozók szerepfelfogásában.

A tényleges magatartás vizsgálata tehát a szerepeken túlmenő valóság-elemeket visz be a „rendszer” szerep-hálózatába, így a törvényhozási input immár nem csupán szemben álló szerepeket, szerepelvárásokat jelent, a szituáció, amelyben a cselekvés végbemegy, nem csupán a szerephálózat által meghatározott, végső soron tehát azokra a jelenségekre és folyamatokra is utal, amelyek a szerephálózat alatti valóságban tapasztalhatók, s amelyektől a szerephálózat még látszatra is alig függetlenülhet.

Ezek a valóság-elemek azonban, amelyek a vizsgálat során részben az egyes törvényhozók „szereporientációinak” strukturáltságaként jöhetnek tekintetbe, részben pedig az „elvárásokon” túlmenő tartalmat adhattak a „törvényhozási input”-nak, egyúttal át is törték a parsonsi séma kereteit, s a normatív „rendszert” e séma tartalmának meg nem felelve kötik bizonyos fokig — de nem a lényeges vonásokban és viszonyokon keresztül — a társadalmi valósághoz. De ha át is török e sémát, az alapprobléma még nem oldódik meg. A „szereporientáció” esetében ugyanis az egyedi nézet vagy magatartás bizonyos társadalmi tényezők által való strukturáltságát lehet megközelíteni — s ez egészen más kérdés —, az input-output folyamatok bizonyos valóság-eglemeinek tekintetbevétele pedig nem bontja meg a rendszerként felfogott jelenség normatív jellegét, csupán a tágabb rendszerben való elhelyezkedéséhez ad egyes, a szerepelvárásokon túlmenő valóságos támpontokat. S még így is: az individuális magatartás többszörös absztrakción keresztül kerülhet csak kapcsolatba ezzel a normatív szinttel, megfelelően egyébként a vizsgálat vezetői tudatos törekvéseinek is, akik rámutatnak arra, hogy a tör-

⁶⁰ Vö. erre: Kulcsár Kálmán: A törvényalkotás folyamatának szociológiai vizsgálata. — Állam- és Jogtudomány. 1964. 2. sz.

vényhozás folyamatában fellelhető magatartások konkrét és direkt megfigyelése kétséges eredményekre vezet, hiszen a magatartás mint olyan értelmetlen. Ha egy öt éves kislányt az írógép mellé ültetünk — olvassuk a példát —, még nem lesz titkárnő. Nem az a lényeges adat, amit a kislány tesz, hanem amit mi elvárunk tőle. Tudjuk, hogy gyermek, és azt várjuk tőle, hogy játszon, tehát — gyermek „szerepét” várjuk, s ez megakadályoz abban, hogy mint titkárnőről gondolkodjunk róla. Így vagyunk a törvényhozókkal is. Az általuk vállalt és teljesített szerep ad tevékenységüknek társadalmi jelentőséget. Az ember magatartásából következtetni lehet a szerepére, de a lényeges, hogy szerepe már a szerep teljesítését jelentő magatartása előtt meghatározott.⁶¹

A konkrét individuumból való elvonatkoztatás a társadalmi jelenségek normatív felfogása érdekében egyébként Parsonst követő más polgári szociológusoknál is észlelhető. Itt csak Odd Ramsöyre hivatkozunk, aki szerint: „individuumok jönnek és mennek, az interrelációk mintái pedig, akár állandóak, akár változóak, megmaradnak — olyan tény ez, amely különösen fontos számunkra mint egyénekre.”⁶² Így azután az a sajátos helyzet következik be — s ennek jelét Parsonsnál és más követőinél is láthattuk —, hogy a magatartás és a társadalmi jelenségek ilyesfajta összekapcsolási kísérlete a normatív szintjén *mind az individuális magatartás, mind a jelenség valóságát feloldja.*

Ezek a próbálkozások végső soron tehát — jóllehet bizonyos vonatkozásokban használható eredményeket produkálnak —, nem tudják összekapcsolni a szociológia történetében eddig jelentkezett két alapvető szemléletet, a szociológia kétféle felfogását: „a társadalom fizikáját” és a behaviorális megközelítési módot. S bár joggal figyelmeztet Tamotsu Shibuszumi pl. az olyan fogalmak félrevezető jellegére, mint „az események menete”, és mutat rá a társadalmi csoport mint az egymással interakcióban levő személyek jelentőségére, illetőleg hiába irányítja a figyelmet az emberi magatartás azon szabályosságaira, amelyek abból a tényből keletkeznek, hogy az emberek társadalmi csoportok résztvevői, és próbálja ezeket a magatartásokat olyan „funkcionális egységekben” leírni, mint a „cselekvés”, „jelentés”, „szerep”, „csoport”⁶³, éppoly kevésbé találja meg a kapcsolatot a társadalmi jelenségek és folyamatok felé, mint, mondjuk, a szerepek összefüggésére épülő parsonsi rendszer. Már csak azért sem, mert ezek és a hasonló kísérletek inkább az *egyéni magatartás társadalmi strukturáltságát*, az individuális cselekvés megértését tartják szem előtt. S ha ez egyébként szintén fontos aspektus is, nem vezet el a társadalmi folyamatok megértéséig, illetőleg amennyiben a konkrét emberi magatartás vonatkozásait általános síkon próbálja kifejezni, s ilyen pl. a szerepfogalom vagy a rendszerfogalom is, normatív jellegűvé válik.

IV.

Dahrendorf írja, hogy az egyének és a társadalmi osztály közti viszonyt (amely általánosan feltett kérdésünknek egyik konkrét vonatkozása lehet) Marx szemmel láthatóan elhanyagolta, míg a modern szociológusok túlhangsúlyozták. Nem meglepő — folytatja —, hogy az elhanyagolás éppen úgy nem oldhatta meg a problémát, mint ahogyan a túlhangsúlyozás sem. S ezután: Számunkra úgy tűnik, hogy a modern szociológia egyik legnagyobb felfedezése

⁶¹ Wahlke stb.: Id. mű 239—240. p.

⁶² Ramsöy, Odd: Social Groups as System and Subsystem. New York 1963. 18. p.

⁶³ Shibuszumi, Tamotsu: Society and Personality. Englewood Cliffs, 1961. 1. Fejezet.

az osztálystruktúrának — s természetesen a társadalmi struktúra legtöbb más jelenségeinek —, olyan kvázi-objektív tényekre való koncentrációval segítéssel történő analizálása, mint a szerepek, a szerep-struktúrák. S itt Marxnak ismét csodálatos ösztöne volt. A tőke előszavában írja, hogy személyekkel csak annyiban foglalkozik, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói. Ha — teszi hozzá Dahrendorf — a marxista „csak” kifejezést az „elsősorban” szóval lehet helyettesíteni, a strukturális analízis második és éppen ilyen fontos lépcsője a társadalmi szerepek és az őket hordozó személyek elemzésére való koncentráció.⁶⁴

A „kvázi-objektív” tények jellegét Dahrendorf helyesen ismerte fel éppen ebben a „kvázi objektivitásban” — s mint láttuk, a probléma e kategóriák segítségével való megközelítése a polgári szociológiában éppen e tények, mint a szerep, szerep-struktúra normatív rendszerként való kezelésében és a „rendszernek” az objektív társadalmi jelenségekkel való azonosításában álló tévedés miatt vallott kudarcot. Kérdés mármost, hogy a Dahrendorf által is említett összefüggés kétségtelenül meglevő viszonylagos elhanyagolása ellenére nem találunk-e a marxista társadalomelméletben olyan szempontokat, amelyek segítségével problémánk megközelíthető.

Hogy ebben a vonatkozásban a marxista szociológia eddigi eredményei, a viszonylagos elhanyagolás ellenére is, mennyire nem nélkülözhetők, ezt nem csupán a polgári szociológia sikertelensége, illetőleg csupán viszonylagos sikerei bizonyítják, de pl. az is, hogy olyan vezető filozófus, mint Jean Paul Sartre is, a saját személyiségelméletét a marxizmus elméleti kereteiben kívánja elhelyezni és pedig olyképpen, hogy „konkrétá” kívánja tenni a marxizmus általános „történelmi összefüggéseit” az ember vonatkozásában.⁶⁵ Nem kívánunk itt most Sartre elképzelésének részletezésével vagy kritikájával foglalkozni,⁶⁶ csupán olyan elemet szeretnénk kiemelni, amely későbbi fejtegetéseink szempontjából jelentős lehet. Sartre ugyanis abból kiindulva, hogy a személyiség a termelési viszonyok, valamint a politikai-társadalmi struktúrák szintjén túl saját *emberi viszonyai* által kondicionált, és pedig a csoportjaihoz való tartozása által,⁶⁷ a hangsúlyt az *individuális gyakorlatra* helyezi. Eltekintve attól, hogy a személyiség ilyen kondicionáltságának megállapításával még nem mondott többet, mint ami a szociológiában már köztudott, továbbá eltekintve attól, hogy nem tudja megoldani a három szint összefüggéseit a horizontális szintézist és a mélységi totalizációt egyképpen eredményező dialektikára való utaláson túl —, amely a szociológiát integrálná a marxizmusba (emlékeztetnünk kell itt Gurvitch kísérletére⁶⁸), az individuális praxisból való kiindulást módszer-

⁶⁴ Dahrendorf, Ralf: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London 1959. 144—145. p.

⁶⁵ Sartre, Jean Paul: *Critique de la raison dialectique. Précédé de question de méthode*. Paris 1960. 58. p.

⁶⁶ Vö. erre: Huszár Tibor: *A személyiség marxista és egzisztencialista értelmezése*. — Valóság. 1962. 6. sz.

⁶⁷ Sartre: *Id. mű* 49. p.

⁶⁸ Gurvitch fordított előjellel a marxista társadalomelmélet egyes tételeit próbálta saját szociológiájába beépíteni. A Német Ideológiára támaszkodva, vagy inkább saját felfogásának megfelelően értelmezve egyes tételeit, a saját mélyszociológiája elődjének tartja azokat, és pedig a társadalom egymás fölé strukturált rétegződése vonatkozásában. Gurvitch a termelési erők-termelési viszonyok — tudati—ideológiai felépítmény marxista építményét ily módon értelmezve azt állítja, hogy Marx életműve elszegényedett, midőn a termelő erők primátusa kedvéért a társadalom gazdag rétegződését „feláldozta”. Gurvitch maga egyébként, kiindulva a morfológiai, ekológiai felszínből, s eljutva egészen

tanilag is eleve elhibázottnak tartjuk. Sartre ugyanis szemmel láthatóan csak emberek egymáshoz való individuális viszonyát tekinti igazi realitásnak: ha van totalizáció — írja — mint történeti folyamat, az emberekből adódik par matiere. Azaz: „a gyakorlat mint az organizmus szabad fejlődése totalizálja az anyagi környezetet a gyakorlati terület (champ pratique) formája alatt” . . . , tehát a „materiális környezet mint az emberi kapcsolatok első totalizációja” jelentkezik.⁶⁹ További fejtegetései sem mutatnak mást, egy-két részletmegfigyelés esetleges találó volta ellenére sem, mint az egyéni gyakorlat központi helyét. Nem ismeri fel a társadalmi gyakorlat jelentőségét, az egyén és társadalmi környezete tényleges dialektikája, azaz egymásra hatását, éspedig mindkét részről alakító jellegű hatását.

Számunkra viszont legplasztikusabb kiindulási pont Marx egy megállapítása: „. . . mihelyt az embereket saját történelmük szerzőinek és szereplőinek ábrázoljuk . . . a valódi kiindulási ponthoz érkeztünk el . . .”⁷⁰

Ha ehhez a marxai állásponthez hozzászámítjuk a polgári szociológia eddigi, jórésztben hiábavaló fáradozásait, világosan láthatjuk, hogy a probléma két szinten jelentkezik. Az egyik aspektus az *individuális magatartás társadalmi kondicionáltsága*, azaz: milyen társadalmi törvényszerűségek hatnak közre az emberi cselekvésben? Ez az inkább kutatott terület, amelyet a társadalmi cselekvés elmélete Max Webertől kezdve előtérbe állít. Amint azonban azt a maga helyén hangsúlyoztuk, itt keverednek a társadalmi és pszichológiai elemek, problematikus a pszichológiai és társadalmi törvényszerűségek elválasztása és kapcsolata, s különösképpen az a társadalmi tényezők és jelenségek pszichológiai tényezőkké, esetleg pszichológiai törvényekké való alakulásának folyamata. Éppen ezért a társadalmi jelenségek, valamint az emberi magatartásban megfigyelhető szabályosságok közötti társadalmi és individuális pszichológiai tényezőknek az említett kettős viszonylatban történő vizsgálata képezheti a marxista társadalompszichológia egyik legfontosabb feladatát. A polgári szociológia ezen a téren nem produkált megfelelő eredményeket. Egyes társadalmi tényezők és bizonyos magatartásbeli szabályosságok korrelációjára, egyre szaporodó részletekre vonatkozóan is, igen sok adat áll ugyan már rendelkezésre, éspedig a statisztikai valószínűségek szintjén, a közbenső folyamat azonban felderítetlen.

A második aspektushoz a marxista szociológiai gondolkodás következő megállapítása visz át: „A történeti törvény azért lehet független az emberi akarttól, annak ellenére, hogy az akart emberi cselekedetek útján valósul meg, mert maga az emberi akarat nem független, hanem a társadalom törvényszerű struktúrájától függ. Ezért lehetséges az is, hogy a társadalom fejlődését, az akart emberi cselekedetek mellőzésével, merőben objektív törvények működésének eredményeként mutassuk be, amelyeknél a kauzális összefüggések strukturális összefüggésekben, az utóbbiak viszont kauzális összefüggésekben gyökereznek”.⁷¹ Itt adódik a szociológia számára az előbbinél lényegesebb kérdés, éspedig az, hogy a „társadalom törvényszerű struktúrája”, azok a

a kollektív mentális állapotokig, tízféle réteget állapít meg, melyek természetesen távolról sem felelnek meg a marxai társadalomstruktúrának. (Vö. Gurvitch, George: La sociologie de jeune Marx. — Cahiers internationaux de sociologie. 1948. 31—35. és 46—47. p., illetőleg: Traité de Sociologie. Tome I. 158—170. p.)

⁶⁹ Sartre: Id. mű. 198—199. p.

⁷⁰ Marx—Engels: Művei 4. köt. Bp. 1959. 129. p.

⁷¹ Molnár Erik: Id. mű 173. p.

viszonyok, amelyek az emberi cselekedeteket, az „akart emberi cselekedeteket” meghatározzák, *végző soron szintén az emberi magatartásokra bonthatók*. Az ember környezete, az individuális cselekvést kondicionáló társadalmi jelenségek és tényezők — eltekintve most az egyébként szintén jórésben emberi magatartással alakított természeti tényezőktől, s az emberi munka tárgyi eredményeitől — szintén emberi magatartásból állanak össze. Ezt az igen lényeges momentumot már Marx is többször hangsúlyozta. Műveiben bőven találhatunk utalásokat a dolgok mögötti emberi viszonyokra,⁷² s közismert az Annyenkovhoz írt levelének ama része is, amelyben Proudhont éppen azért bírálta, mert nem értette meg, hogy az emberek „a társadalmi viszonyokat is kitermelik”, és „termelik az eszméket, a kategóriákat, vagyis ezeknek a társadalmi viszonyoknak elvont, eszmei kifejezéseit is”.⁷³ Fentebb már láttuk azonban, hogy Marx a kérdésnek nem csupán ezt az oldalát emelte ki, hanem világosan látta a végző soron emberi magatartásból álló viszonyok és jelenségek *objektív jellegét is, az emberi magatartással szemben is*. Egész munkásságának összefüggéseiben kell tehát értékelni az olyan, egyébként önmagábanis helytálló megállapításokat, mint amelyet pl. „A hegeli államjog kritikájában” olvashatunk arról, hogy az „államnak mint olyannak elvonatkoztatása csak a modern idők sajátja . . .”⁷⁴ Georges Gurvitch ugyanis pl. ebből azt a következtetést vonja le, hogy Marx szerint az állam csak absztrakció. Ha így lenne, a marxista szociológia nem különböznék pl. Max Weber felfogásától. De így van-e valóban? A hegeli államjog kritikáját közvetlenül megelőzően Marxnak egy, a Rheinische Zeitungba írt cikkében („A moselvidéki ¶-tudósító igazolása”) nagyon érdekes fejtegetést olvashatunk: „Amikor állami állapotokat vizsgálunk, túlságosan nagy a kísértés arra, hogy a *viszonyok dologi természetét* figyelmen kívül hagyjuk és mindent a cselekvő személyek *akarataival* magyarázzunk. Vannak azonban olyan *viszonyok*, amelyek meghatározzák mind a magánemberek, mind az egyes hatóságok cselekedeteit, és annyira függetlenek tőlük, mint a légzés módszere. Ha eleve erre a dologi álláspontra helyezkedünk, . . . látni fogjuk, hogy viszonyok hatnak ott, ahol első pillantásra úgy tűnt, hogy csak személyek hatnak. Mihelyt kimutattuk, hogy egy bizonyos dolgot a viszonyok *szükségszerűvé* tesznek, már nem nehéz kideríteni, milyen *külső* körülmények között kellett ennek *valóban* létrejönnie és milyenek között nem jöhetett létre, noha szükséglet már volt rá. Ezt körülbelül ugyanazzal a biztonsággal meg tudjuk határozni, amellyel a vegyész meghatározza, milyen *külső* körülmények között kell rokon anyagoknak vegyületét alkotniok.”⁷⁵ Nem kétséges, hogy ezek a viszonyok, ezek a külső körülmények nem csupán abban az értelemben objektívák az individuum szempontjából, hogy mások cselekedetei, amelyekre vonatkozással kell lenni, amelyeket tekintetbe kell venni, hanem hogy a felszínen jelentkező magatartások mögött is van objektív elem, illetőleg ezek a magatartások objektív, az empirikus individuális magatartástól függetlenül létező, jóllehet ebben megnyilvánuló viszonyokat jelenítenek meg.

⁷² Vö. Marx: A tőke. I. köt. Bp. 1955. 77. és köv., ill. 536. p., vagy Marx Annyenkovhoz 1846-ban írt egyik levelét Marx—Engels: Válogatott levelek. Bp. 1950. 28. p., illetőleg: I. Engels recenzióját Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához” c. műve Függelékében. Bp. 1953. 177. p.

⁷³ Marx—Engels: Válogatott levelek. 36. p.

⁷⁴ Marx—Engels: Művei I. köt. Bp. 1957. 233. p.

⁷⁵ Uo. 176. p.

Miután a társadalmi jelenségek az egyénnel szemben jórészt individuális magatartások formájában ugyan, mégis objektívként jelennek meg, az emberi magatartás és a társadalmi jelenség közti viszony rendkívül bonyolult és sokrétű. Ebből a viszonyból most egy elemet emelünk ki, s azt kívánjuk megvizsgálni, van-e jelentősége ebben a viszonyban az elidegenedés momentumának. Lukács György a hegeli Szellem fenomenológiájáról írva — amelynek központikérdését az elidegenedésben látta — az elidegenedés fogalmát három szinten különböztette meg. Először, mint „minden munkával, az ember minden gazdasági és társadalmi tevékenységével összefüggő komplikált szubjektív — objektív kapcsolatot”. S itt állunk szemben — teszi hozzá Lukács György — a társadalom, a társadalom fejlődése és a fejlődés törvényei objektivitásának problémájával, azzal a kérdéssel, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket; a történelemmel tehát mint az emberi nemnek — a társadalmiasult emberi individuum gyakorlatán keresztül való — dialektikus, komplikált, kölcsönhatásokban és ellentmondásokban gazdag fejlődésével.⁷⁶ Másodszor: ez a fogalom mint „az elidegenedés specifikus kapitalista formája” kezelhető, amelyet Marx később fetisizmusnak nevezett,⁷⁷ végül itt van a fogalom „széles, filozófiai általánosítása: az elidegenedés itt ugyanazt jelenti mint dologiság vagy tárgyiaság”.⁷⁸

A fogalom három szintjének további sorsa különböző. Ismeretes, hogy Marx már a Gazdasági-filozófiai kéziratokban is többször foglalkozott a hegeli elidegenedés fogalmának bírálatával, és pedig itt is, mint más esetben, a konkrét társadalom jelenségei alapján. Ebből a bírálatból a második értelmezés emelkedett ki, s vált a további marxi munkásság lényeges elemévé. „A tárgy — írja Marx —, amelyet a munka termel, a munka terméke mint *idegen lényeg*, mint a termelőtől *független hatalom* lép vele szembe. A munka terméke az a munka, amely egy tárgyban rögzítette, *dologivá* tette magát, a munka *tárgyiasulása*. A munka megvalósulása a munka tárgyiasulása. A munkának ez a megvalósulása a nemzetgazdasági állapotban mint a munkás *megvalótlatlanulása*, a tárgyiasulás mint a *tárgy elvesztése és a tárgy igájában való szolgáltsága*, az elsajátítás mint *elidegenülés*, mint *külsővé — idegenné válás* jelenik meg.”⁷⁹ Ezekből a fejtegetésekből, különösen ha az egész marxi kritikával összefüggésben szemléljük, valóban az a következtetés adódik, amelyet Lukács György le is von az alábbiakban: „... az elidegenedés itt élesen el van választva magától a tárgyiaságtól, a munkában való tárgyiasulástól. Ez a munkának általában, az emberi gyakorlat a külvilág tárgyaihoz való viszonyának sajátos jellemzője, amaz a kapitalizmusban levő társadalmi munkamegosztásból következő jelenség...”⁸⁰ Mikor eredményez így a munka, „a termelő élet a nembeli élet”, tehát a „*tárgyi világ* gyakorlati létrehozása, a szerves természet *megmunkálása* az embernek mint tudatos nembeli lénynek az igazolódása, azaz egy olyan lényé, amely a nemhez mint saját lényegéhez, vagyis magához mint nembeli lényhez viszonyul”⁸¹ — elidegenedést, és pedig a fenti különbségtéves szerint az elidegenedés második értel-

⁷⁶ Lukács, Georg: Der Junge Hegel. Ueber die Beziehungen von Dialektik und Ökonomie. Zürich—Wien 1948. 683. p.

⁷⁷ Uo. 684. p.

⁷⁸ Uo. 685. p.

⁷⁹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962. 45. p.

⁸⁰ Lukács: Id. mű 696. p.

⁸¹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 49—50. p.

mében. Két elem szükséges ehhez: 1. a munkamegosztás, 2. a munka terméke elsajátításának egy speciális módja (Marxnál, aki a tőkés társadalom „anatomiája” szempontjából vizsgálta a kérdést, az elsajátítás kapitalista módja). Az elsajátítás kapitalista módja tehát a munkamegosztás tényén túlfekvő plusz-mozzanat, amely lehetővé, sőt szükségképpen következménnyé teszi az elidegenedés specifikusan kapitalista módját, s amely a másik oldalról megalapozza a vele szembeni társadalomkritikát, amelynek következtében az elidegenedés *szociológiai ténye* társadalomkritikai aspektust is kap.⁸² Az elidegenedés meghatározott társadalmi formációhoz kötöttségét ily módon tehát csak az egész problematika második elemével lehetne megindokolni. A munkamegosztás ténye, amely Marxnál ebből a szempontból igen nagy jelentőségű, mondhatnánk alapvetőbb jelentőségű az elsajátítás módjának az elidegenedés egy *speciális* formáját megalapozó eleménél, eleve elidegenedéssel jár. Más kérdés természetesen, hogy ez az elidegenedés az elsajátítás tőkés módjának hiányában mint folyamat is más tartalmat, vagy sok s lényeges tekintetben más tartalmat kap, pl. a szocialista társadalomban. Az egész problematikát, mindenekelőtt a tőkés és a szocialista társadalomban meglévő elidegenedés közti lényeges különbségeket, a „belső” vonatkozásokat (a személyiség és kifejtése társadalmi összefüggéseit stb.) — miután jelen írásunk tárgya nem ez — nem elemezhetjük, s így nincs módunkban akár csak reflexiókat is fűzni a probléma körül nálunk is kialakuló érdekes vitához.⁸³

Kérdés lehet természetesen, indokolt-e az elidegenedésnek problémánkhöz kapcsolódó általánosabb, tehát nem a munkamegosztással összefüggő speciális s nem az elsajátítás módjával kapcsolatos speciálisabb értelmét feltételezni és használni, midőn — erre többször is rámutattunk — Marx a problémát a speciális, sőt a „speciálisabb” jelentésre élezte ki? Az világos, hogy Marx számára a kérdés ilyen felfogása és kiélézése szükségszerű volt, tanulmánya és munkássága elsődleges tárgyából, a tőkés társadalom törvényszerűségeinek feltárásából és e társadalom kritikájából következett. Itt szerintünk két körülmény érdemel megfontolást: 1. fellelhető-e a marxizmus klasszikusainál a fogalom általunk használni kívánt aspektusa (bár világos, hogy ez nem lehet döntő, hiszen ismert, hogy a klasszikusok nem egy fogalmat csak bizonyos munkásságuk szempontjából legjelentősebb aspektussal, vagy aspektusokkal dolgoztak ki); és 2. a fogalom tartalma fed-e a tárgyalt jelenséget. Az első kérdéssel kapcsolatban arra szeretnénk utalni, hogy a Német ideológia

⁸² Ez a társadalomkritikai aspektus kerül előtérbe az elidegenedésre vonatkozó a marxista társadalomelméletet ilyen szempontból elemző polgári kritikai értékeléseken is. Jó példa erre Aron francia szociológus gondolatmenete: „A marxizmusban. . . (Hegellel állítja szembe — K. K.) az elidegenedés folyamata a filozófiailag vagy metafizikailag kikerülhetetlen folyamat helyett szociológiai folyamatot fejez ki, amelyen keresztül az emberek vagy a társadalmak olyan kollektív szervezeteket konstruálnak vagy építenek, amelyekben elvesznek. A szociológiaiailag értelmezett elidegenedés egyszerre lesz történeti, erkölcsi és szociológiai kritikája a jelenlegi társadalmi rendnek. A kapitalista társadalomban az emberek elidegenednek, elveszítik saját magukat a kollektivitásban, és mindenfajta elidegenedésnek a gyökere a gazdasági elidegenedés.” (Aron, Raymond: Les grandes doctrines de sociologie historique. Paris 1960. 132. p.) Azt hisszük, különösebb kommentár nélkül is világos, hogy Aron itt csupán a fogalomnak a marxista társadalomelméletben kétségtelenül leginkább elterjedt, a szociológiaiától nem elválasztható társadalomkritikai aspektusát tartja szem előtt, holott a marxizmusban a fogalom más-képpen értelmezett szociológiai aspektusa is jelen van.

⁸³ A vita a Valóság 1964—1965. évfolyamában zajlott le. Összefoglalja: Vita az elidegenedésről. Valóság, 1965. 2. sz.

egyik mondata, amelyet szerzői ugyan az elidegenedés immár speciálisként említett értelmének egyik elemül szolgáló munkamegosztásból vezetnek le, általánosabb értelemmel is felfogható. A kérdéses mondat így hangzik: „A társadalmi tevékenységnek ez a megrögződése, az, hogy saját termékünk dologi hatalommá szilárdul felettünk, kinő ellenőrzésünk alól, keresztülhúzza vára-kozásainkat, semmivé teszi számításainkat — ez az egyik fő mozzanat az eddigi történelmi fejlődésben.”⁸⁴ Ez a mondat az elidegenedés Lukács György szerinti fentebb idézett három értelme közül szerintünk még akkor is az elsőre vonatkozik — azaz az „ember minden gazdasági és társadalmi tevékenységével összefüggő komplikált szubjektív-objektív kapcsolatra”, a társadalom objektivitására —, ha Marx és Engels a munkamegosztásból indulnak ki, és ilyen aspektussal elemzik az elidegenedés megszűnésének lehetőségét. Az emberi tevékenység ugyanis nem azonosítható a munkával általában, s a szeretlen természet megmunkálásából létrehozott tárgyi világ objektivitása mellett létezik ama társadalmi jelenségek objektivitása is, amelyeknek csak részben van vagy egyáltalán nincs tárgyi tartalmuk.

Nem kétséges ugyanis, hogy az emberi gyakorlatból fakadó társadalmi viszonyok objektívak az individuum számára még akkor is, ha ismét emberi magatartásban öltenek testet, ha tehát a *tárgyasulás eredménye a felszínen emberi magatartások, illetőleg szövevényük, konkrét embereknek egymáshoz való konkrét viszonyai*. S ezzel tulajdonképpen adódik a válasz második kérdésünkre is, arra tehát, hogy van-e az emberi cselekvésből létrejövő, a maga objektivitásával ismét csak emberi magatartásokban kifejeződően „tárgyasult” társadalmi jelenségeknek a létrehívó magatartástól elidegenedett jellegük? Hogy a mārxi—engelsi kérdésfeltevésnél maradjunk: kinőhetnek-e ezek a jelenségek ellenőrzésünk alól, keresztülhúzhatjuk-e vára-kozásainkat, semmivé tehetik-e számításainkat, „dologi hatalommá” szilárdulhatnak-e felettünk? Azt hisszük, világos, hogy nem csupán a munka produkál ilyen eredményt a munkamegosztás révén, hanem az emberi tevékenység minden fajtája. Bár az is igaz, hogy nehéz lenne mindig és minden társadalmi jelenséggel kapcsolatban elválasztani a munka és a nem munka jellegű emberi tevékenységet. A társadalom egész szerkezete, intézményei, normái, minden jelensége példázza válaszuk helyességét.

Ez a válasz azonban még mindig túl általános. Hogy a problémát jobban megközelíthessük, induljunk ki Adam Schaff következő megállapításaiból. „Az emberek társadalmi életükben különböző viszonyokba lépnek, amelyek tartós, a leggyakrabban intézmény alakját öltő struktúrákká tevődnek össze; az ilyen intézmények: az államok a maguk bürokratikus apparátusával, a politikai pártok, a nemzetek, a társadalmi osztályok, a foglalkozási csoportok, a család stb. . . Mindegyikükben van . . . valami közös: ha tovább élnek akár mint intézmények (állam, párt, család stb.), akár mint a társadalmi organizáció állandó formái (nemzet, osztály, foglalkozási csoport stb.), önálló életet kezdenek élni, függetlenül az egyének akaratától, választásától, hiszen az egyének születésükkor készen kapják ezeket az intézményeket és társadalmi szervezeti formákat, amelyek magukba olvasztják őket. Az, hogy az egyént alárendelik maguknak az ember önállósodott termékei, az adott intézmény vagy szervezeti forma képviselt társadalmi viszonyoktól függően különböző jellegű, de mindenkor feltétlen és megfellebbezhetetlen.” (A. Schaff: Az egyén

⁸⁴ Marx—Engels: Művei. 3. köt. Bp. 1960. 34. p.

és teremtményei. Valóság, 1964. 10. sz.) Az emberi tevékenységből származó viszonyok tehát általában csoportok és intézmények struktúráját alkotó viszonyokká objektiválódnak, ily módon az ember és társadalom kapcsolata sokrétű, összetett, több csoporton, intézményen (szervezeten) keresztül közvetített. Az egyén számára azonban a társadalom egészével való érdekazonosság éppen ezért rendkívül általános, és végső soron alig jelent többet, mint azt, hogy az egyén társadalmi lény. Az egyéni magatartást az egyén létfeltételei, végső soron érdekei szabják meg (ha itt több tényező, pl. az érdek felismertsége, az egyén tudatának sajátosságai, társadalmi tényezők stb. sokszor alakító módon közbe is szólnak), a társadalomban kialakuló csoportoknak, intézményeknek stb. azonban a kialakulásuktól kezdődően *sajátos* létfeltételeik, érdekeik is vannak, amelyek a csoportokat, intézményeket alkotó individuális magatartásokra is hatnak akár közvetlenül, akár erre a célra szolgáló intézményeik útján, de létrejöhetnek érdekellentétek a csoport, intézmény egésze s egyes, ezen csoportokat, intézményeket alkotó individuumok között is. Egy-egy konkrét ún. elsődleges csoport esetében is kialakulhat az érdekellentét a csoport és tagjai (pl. egy család és egy-egy tagja) között, hát még olyan szervezet esetében, amelynek az egyén csak többszörös közvetítettség útján tagja, mint pl. az államnak. Az állam ugyan az általános érdek (ebből a szempontból mindegy, hogy általános társadalmi vagy osztályérdek) kifejezője, képviselője, szervezete, de mint elkülönült szervezet már sajátos létfeltételekkel, érdekekkel rendelkezik. Bonyolítja a dolgot azután az a tény, hogy az ilyen szervezet tevékenységét *közvetlenül* kialakító és végrehajtó egyének individuális magatartásai is a legkülönbözőbb — sajátos létfeltételekkel és érdekekkel is rendelkező — társadalmi csoportok, tényezők által strukturáltak. Így a tárgyasult léttel rendelkező társadalmi jelenség nem csupán saját létét, érdekeit juttatja kifejezésre, hanem emberi tevékenységekben való megnyilvánulásában egész sor sajátos életfeltételt és részérdeket, a társadalom kisebb-nagyobb részének érdekeit is. Az önálló objektív lét mellett ezek a legkülönbözőbb terjedelmű és szintű érdekkülönbözőségek és ellentétek is az elidegenedetséggel momentumát viszik vagy vihetik be az egyén és az egyéni magatartásból kialakult társadalmi viszonyok strukturálta társadalmi jelenségek, továbbá az egyén és a társadalom, illetőleg ennek egy része kapcsolataiba.

A magatartás és a társadalmi jelenség viszonyának problematikájában azonban az elidegenedés csak a kérdés egyik oldala, amelyből azonban következnek egymás, igen lényeges elem is. Az emberek egymáshoz való viszonyainak szociológiai jelentősége ma már általánosan elfogadott. Lényeges különbség van azonban értékelésükben, a társadalom megismerésében betöltött szerepükben aszerint, hogy *a teljes társadalmi valóságot csupán a konkrét individuumok esetszerű és konkrét kapcsolataiban látjuk-e*, csak ezeket tekintve valóságnak, eltérő jelentőségükre figyelem nélkül, vagy pedig *elismerjük-e a társadalmi viszonyok egy részét meghatározónak*, azt, hogy „életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akarattuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg”. Az első esetben a társadalom valósága az egyénre, illetőleg a véletlen egyedi viszonyokra szűkül le, a második esetben ezek a viszonyok meghatározott keretben helyezkednek el, meghatározott, az individuális akarattól független törvényeknek megfelelően alakulnak, amelyek az egyedi és véletlen magatartásokon és viszonyokon keresztül felismerhetők. Csak az utóbbi felfogás biztosíthatja a szociológia létét, ellen-

kező esetben beszélhetünk „interpszichológiáról”, „szociometriáról”, „Beziehungslehre”-ről, az emberi magatartások vonatkozási keretére épített „lokátorszerű”⁸⁵ társadalmi magatartás megértését szolgáló tanokról stb., de a társadalom törvényeit feltáró szociológiáról nem. Az egyéni magatartások és az általuk megjelenő viszonyok ugyanis lényegileg nem érthetők meg egyéni motívumok, véletlen indítókok alapján, vagy akár ezek tipizálása útján sem.

Nem elég tehát annyit elfogadni a marxista társadalomelméletből, hogy „az emberi lényeg . . . a társadalmi viszonyok összessége”⁸⁶ vagy: „az ember tárgyi léte, egyszersmind az embernek a másik ember számára való létezése, a másik emberrel való emberi kapcsolata, az ember emberhez való társadalmi viszonyulása is”⁸⁷ fel kell ismerni bizonyos társadalmi viszonyok meghatározó jelentőségét, s ennek az egész vonatkozási rendszernek olyan lényegét is, amely nagyon sokszor a konkrét társadalmi magatartások mögött van ugyan, de megadja a konkrét viszonyok sajátosságát is. A társadalom fejlődése során a társadalmi viszonyoknak ez az egyedi magatartásban és konkrét viszonyokban is többé-kevésbé megnyilvánuló lényege (itt most nem térünk ki az egyedi és általános viszonyának a marxista filozófiában és társadalomtudományban is meglehetősen tisztázott problémájára) sajátos társadalmi jelenségekben, csoportokban, intézményekben, szervezetekben is objektíválódik, amelyek alig lennének megérthetők csupán az őket megtettesítő és külső ember számára közvetlenül kifejezésre juttató egyedi emberi magatartásokból. Így nem lehet megérteni pl. az állam lényegét csupán az állami alkalmazottak konkrét tevékenységéből és viszonyaiból még akkor sem, ha ezeket a magatartásokat mint tömegjelenségeket vizsgáljuk és a legmagasabb valószínűségi fokon állapítunk meg szabályosságokat, vagy ha ezeket a szabályosságokat vissza is vezetjük a társadalom strukturális jelenségeire. A társadalom legkülönbözőbb tényezői, csoportjai által strukturált magatartási szabályosságok persze mély szociológiai jelentőséggel bírnak a társadalmi jelenségek minden területén, még a formális szervezetek legmagasabb síkján is, a jelenségek és szervezetek lényegét azonban mégsem ezek a konkrét magatartások, illetőleg a strukturális szabályosságaik adják meg, még ha ki is fejezik ezt a lényegét, hanem a társadalom alapvető viszonyai által meghatározott objektív helyük és működésük a társadalomban.

Molnár Erik meggyőzően mutatja ki a társadalmi törvényszerűség és az emberi cselekvés egységét a statisztikai valószínűség szintjén, s állapítja meg, hogy „a társadalmi törvényszerűségek statisztikai törvényszerűségekben oldódnak fel”⁸⁸ Problémánkra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a társadalom

⁸⁵ A „lokátor” kifejezést a parsonsi elmélet individuumára találóan alkalmazta Novikov szovjet szociológus, hiszen ez az individuum lényegében annak megfelelően cselekszik, ahogyan más emberek reagálnak cselekvésére. Novikov azt is megállapítja, hogy ez az embertípus lényegében az ipari társadalom emberének felel meg. (Vö. Novikov, N. V.: A jelenkori amerikai kapitalizmus és T. Parsons „társadalmi cselekvés elmélete”. Voproszi filozoffii. 1963. 3. sz. 120. és köv. p. Érdekes, hogy David Riesman lényegében ugyanezt az embert tartja jellemzőnek a mai amerikai társadalomra, amidőn a „külsőleg irányított” társadalmi karaktertípust megkonstruálta. (Vö. Riesman David—Glazer, Nathan—Denney, Reuel: The Lonely Crowd. (Abr. ed.) New Haven—London 1963. 20—21. p.)

⁸⁶ Marx—Engels: Művei 2. köt. 9. p.

⁸⁷ Marx—Engels: Művei 3. köt. 1958. 41. o.

⁸⁸ Molnár Erik: Id. mű 177. p.

jelenségeinek lényeges vonásai a konkrét emberi magatartásokban statisztikai valószínűséggel jutnak kifejezésre. Elképzelhető tehát, s a tapasztalat szerint így is van, hogy a jelenség lényeges vonásai *nem* jutnak kifejezésre a jelenséget alkotó minden emberi magatartásban. Nem kétséges az sem, hogy a magatartás sokrétű strukturáltsága folytán a struktúra egyik vagy másik tulajdonsága előtérbe kerülhet, és így a magatartás lényeges jellemzőjévé válhat. Például: ismeretes, hogy az államnak mint társadalmi jelenségnek végső sajátosságára lebontott lényege az, hogy elnyomást szolgáló erőszakszervezet. Nem kétséges azonban, hogy ez a sajátosság *nem* fejeződik ki állami funkciókat megvalósító *minden* konkrét *individuális* magatartásban. Sőt az is előfordul, hogy egy-egy individuális magatartás — sajátos strukturáltságuk, illetőleg e sajátosságok előtérbe kerülése folytán — ellenkező módon nyilvánul meg. Ezzel természetesen nem változik meg az állam lényege, de ez az utóbbi magatartás sem nélküli az állami cselekvés jellegét. Statisztikai jelleggel persze mindez kiegyenlíthető. A szintkülönbség azonban itt is feltétlenül figyelembe veendő tényező. A társadalmi törvényszerűségek statisztikai törvényekben való oldódása *nem jelenti a kettő azonosságát*, s a statisztikai értelemben vett általános (amely a lehetséges átlagok egyik fajtája) nem mindig jelenti, illetőleg nem szükségképpen jelenti a jelenség lényegét.

A társadalmi jelenség és az ezt kifejező emberi magatartás viszonyának általános tisztázása hozzásegít a konkrét esetekben való vizsgálatok helyes irányításához is, de nem szabad elfelejteni, hogy *ez a viszony a jelenség természetétől függően más-más módon nyilvánulhat meg*. A formális szervezetekre vonatkozóan Max Weber pl. feltételezte, hogy tagjaik csupán e minőségükben cselekszenek, ma pedig többé-kevésbé világos már, hogy az ember mint ilyen szervezet, pl. mint valamilyen állami szerv tagja is *teljes személyiséggel, minden társadalmi kapcsolatával együtt* cselekszik, s ez a tény a nem formális társadalmi kapcsolatait is szükségszerűen kifejezésre juttatja a szervezet működésében. Mármost a polgári szociológiában ez arra vezetett, hogy a kutatások jó része csak vagy elsősorban ezekre az elemekre épített, elhanyagolva pl. a szervezet tényét magát. Itt már nem arról van szó, hogy illúzió pl. az igazgatási cselekvés teljes előírtsága, a szervezet működésének teljes racionalizáltsága, hanem szinte csak az informális vonatkozások, kapcsolatok kerülnek előtérbe, s ha a cselekvés strukturáltságát vizsgálják, a strukturáló tényezők közül szinte teljesen eltűnik maga a szervezet, illetőleg eltűnnek a cselekvésre vonatkozó formális előírások. Márpedig ha elismerjük a nem formális kapcsolatok, a belső és külső csoportképződmények stb. jelentőségét a szervezeteken belül, ha elismerjük pl. az igazgatási cselekvés szélesebb értelmű társadalmi strukturáltságát, *akkor sem feledkezhetünk meg magának a szervezetnek saját, a konkrét individuális magatartásától független objektív létéről, s az ebből a létből fakadó elsődleges jelentőségű strukturáló hatásáról*. (Nem szólva pl. a szervezet tagjának más vonatkozású cselekvéseiben is ható erejéről.)

Világos, ha a lényegüket általában meghatározott célokban és e célok elérésére hivatott formális szabályokban, előírt cselekvési módokban kifejezésre juttató formális szervezetekre vonatkozó kutatásokban is problematikus az individuális magatartás és szervezet mint jelenség viszonya, mennyivel inkább így van ez a nem formális csoportokkal, jelenségekkel kapcsolatban, ahol a jelenség lényegét általában elsősorban az individuális magatartásokon keresztül közelíthetjük meg. S itt érdemes ismét emlékeztünkbe idéznünk Marx álláspontját A tőke első kötetének előszavából, amennyiben számára,

illetőleg vizsgálatai számára az egyének csupán annyiban jöhetnek számításba, amennyiben bizonyos kategóriák, érdekek és csoportok megismerésének eszközei. Ez arra figyelmeztet, hogy a társadalmi jelenségeket megismerő szociológiai gondolkodásból nem küszöbölhető ki az empirikus, legtöbbször magatartáskutatásból álló vizsgálatokat megelőző, ezek számára kereteket biztosító, törvényi-általánosítás. Fentebb említettük, hogy az individuális cselekvés strukturalitásához fűződő szabályosságok általában még nem adják meg a jelenség lényegét. Most hadd mutassunk rá arra is, hogy ebből a strukturalitásból, az így adódó és megállapítható szabályosságokból viszont olyan jelenségek ismerhetők fel, amelyek a társadalmi jelenség lényegének kifejeződésében sokszor igen jelentősen közrehatnak, s amelyeknek ismerete a jelenség ismerete szempontjából egyáltalán nem hanyagolható el. Ha például az emberi cselekvés strukturalitása szempontjából olyan egyszerű, szinte mindenütt jelenlévő tényezőt vizsgálunk, mint hogy az emberiség férfi és női nemre oszlik, vagy hogy bizonyos korcsoportok szerint tagozódik, bármely jelenséget tekintve is észlelhetünk e tényezőknek megfelelő szabályosságokat. Nem vitás, hogy ezek a szabályosságok egész sor (egyébként társadalmilag szintén meghatározott) tényezőt, jelenséget juttatnak kifejezésre, amelyeket a nem és kor szerinti megoszlás szociológiai tartalmának nevezhetünk.⁸⁹ A kor és nem szociológiai tartalma összefüggésben van természetesen nem egy társadalmi jelenség lényegi vonatkozásaival is, igen sok esetben viszont ilyen összefüggést nem lehet megállapítani, ezek a szabályosságok az adott társadalmi jelenséget kifejező és „megvalósító” emberi magatartások alakulásában mégis hatnak.

A fentiekben a magatartás strukturalitása és társadalmi jelenség közti viszonyoknak csupán leegyszerűsített formájára mutattunk rá. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez az összefüggés legtöbbször igen komplikált módon nyilvánul meg, sajátosan hathat közre az emberi cselekvés tárgyasulásában, a tárgyasulás eredményeiben. Vegyünk egy plasztikus példát. A jogszabály — a marxista társadalomelmélet szerint — az uralkodó osztály érdekei által meghatározott akarat tárgyasult eredménye. A jogalkotás folyamatában azonban nem hat közvetlenül a társadalom egésze, még az uralkodó osztály egésze sem. A közrehatás az áttétele során természetesen módosul, torzul, hiszen a legjobban működő népképviselőből sem küszöbölhető ki a döntési magatartás strukturalitását jelentő és hatásukat feltétlenül érvényesítő tényezők, kezdve csoportérdekeken a személyesebb körülményekig, illetőleg az ezeket kialakító jelenségekig. Ismert azonban, hogy a jogszabályok tényleges formálása arra hivatott apparátus, szervezet feladata, ismét csak sajátos érdekekkel, szempontokkal, igen sokféle közreható tényezővel, amelyek hatása a tárgyasult eredményben, a jogszabályban ismét csak megtalálható.⁹⁰ S ha nyomon követjük a jogszabály érvényesülésének folyamatát, amelyben szintén közrehatnak részint az alkalmazására hivatott szervek sajátos vonásai, részint a jogszabályt a magatartásukban megvalósító individuumok cselekvését struk-

⁸⁹ Vö. Kulcsár, Kálmán: Demográfia és szociológia. — Demográfia, 1962. 2. sz. 177. p.

⁹⁰ Érdekesen elemzi Peschka Vilmos az elidegenedésnek a jogalkotás folyamatában tapasztalható sajátos megnyilvánulását: „Minthogy az állam és az államakarat szűkebb terjedelmű és jellegű, mint az uralkodó osztály, illetve akarata, és mindkettő viszonylagos önállósága folytán külön saját mozgással rendelkezik, az uralkodó osztály akaratának a jogalkotás menetében államakarattá tárgyasulásában az elidegenedésnek egy sajátos megnyilvánulására nyílt lehetőség, nevezetesen az államakaratnak mint osztályakarat

turáló tényezők, képet alkothatunk egy-egy társadalmi jelenség és az ezt kifejezésre juttató emberi magatartások összefüggéseinek bonyolultságáról.

A társadalmi jelenségeknek a megnyilvánult egyedi emberi magatartásokon keresztül való megközelítése, ha — éppen a fentiekből adódóan — nem is elegendő, s kizárólagos módszerként nem is vezet célra, távolról sem felesleges, sőt szükséges. Befejezésül azonban még egy megjegyzést kell tennünk. A társadalmi jelenségeknek a konkrét emberi magatartásokon keresztül való megközelítésénél ugyanis nem szabad megfeledkezni az emberi viselkedés bizonyos öntörvényszerűségéről, az emberi magatartást irányító pszichológiai tényezők sajátos és alakító szerepéről. Az emberi cselekvés társadalmi strukturáltságán túl — amely szintén bevihet a társadalmi jelenség lényegéhez képest véletlen elemeket a jelenség konkrét megnyilvánulásába — sokszor ezek a pszichológiai tényezők is jelentősen befolyásolhatják, esetleg el is torzíthatják a jelenséget kifejező emberi magatartásokat.

ПОВЕДЕНИЕ И ОБЩЕСТВЕННОЕ ЯВЛЕНИЕ

Кальман Кульчар

Исходя из того, что общественные явления обладают объективным бытием и за границами индивидуального поведения, автор подвергает анализу отношение индивидуального поведения и общественного явления. Автор устанавливает, что попытки анализа этого отношения в истории социологии, попытки нахождения связи явлений и индивидуального поведения в конечном счете разрешали проблему на том или ином нормативном уровне. Это ощущалось уже — в первую очередь, с методологической точки зрения — и у Макса Вебера, в настоящее же время становится в особенности распространённым, когда, исходя из веберовского общественного действия, социологи конструируют основывающийся на роли и системе уровень структуры. Этот уровень, однако, который мог бы стать мостом между индивидуальным действием и общественным явлением, становится самостоятельным в современной социологии. Нормативность и искусственная самостоятельность строящейся на ролевой структуре системы чувствуются в особенности в учениях Персона. Связи этой системы с общественной действительностью

tárgyasulásának az osztályakarattól elidegenedésére. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy az uralkodó osztály akarata a jogalkotás menetében úgy tárgyasul, hogy államakarati formát ölt, s ennyiben mint tárgy és sajátos formában kifejeződő szükség-szerűen nem azonos az uralkodó osztályakarattal, hanem arról, hogy az osztályakarattól ez a tárgyasulása az osztályakarattól elidegenedéssel is együtt járhat, azaz az államnak viszonylagos önállósága és saját mozgása folytán olyan külön érdeke és akarata keletkezik, amely idegenül és ellenségesen lép fel az uralkodó osztály tényleges akaratával szemben. A jogalkotási folyamatban kialakuló államakarattól az uralkodó osztályakarattól való ezen esetleges elidegenülésének eredményeképpen a tárgyiasság és az elidegenedés viszonya az államakarattal és a társadalom előzőekben tárgyalt összefüggésében is megváltozik olyképpen, hogy míg a szocialista társadalmi berendezkedést megelőző formációkban az államakarattal a társadalom egészétől elidegenedése még fokozódik, addig ezáltal a szocialista társadalmi viszonyok mellett is az államakarattal és a társadalom bizonyos elidegenülése jön létre. A tárgyiasság és az elidegenedés viszonyát az uralkodó osztályakarattal és az államakarattal vonatkozásában még tovább komplikálja, hogy nemcsak az államnak mint relatív társadalmi totalitásnak és az állami akaratnak van a társadalmi munkamegosztás folytán relatív önállósága és saját mozgása, hanem az államon belüli sajátos munkamegosztás következtében, az állami munka egyes ágazatait elvégző állami szerveknek és akaratoknak is. Az államon belüli munkamegosztásnak megfelelően kialakuló állami szerveknek is külön érdekeik, akaratuk, viszonylagos önállóságuk és saját mozgásuk jöhet létre, ami újabb lehetőséget nyit az államakarattal és osztályakarattól elidegenülésére.” (Peschka Vilmos, A jog akarati jellege normativitásával összefüggésben. Állam- és Jogtudomány. 1963. 4. sz. 526. p.

едва ли могут быть сформированы. Наряду с приведенной критикой работа содержит указания относительно специально-социологического использования схемы ролевой системы, а также относительно отдельных проблем ее марксистского осмысления. В этой связи автор устанавливает, что может быть сделана попытка осмысления понятия роли с помощью категории «типического», т. е. на уровне особенного в соотношении единичного, особенного и общего.

Марксистское решение означенного в заглавии вопроса исходит из двойственности проблемы. С одной стороны, необходимо исследовать общественную структурность индивидуального поведения — здесь чрезвычайно важно превращение социологических факторов, явлений в психологические процессы —, с другой стороны, проблематику объективирующихся из индивидуального поведения общественных явлений. С этой точки зрения в работе используется марксовское понятие отчуждения. Соответственно дифференцированному марксовскому значению этого понятия автор приходит к заключению, что наряду с специальным понятием отчуждения, которое используется Марксом в его критике капиталистического общества, и содержание которого основывается на разделении труда и специальной формы присвоения продукта труда (заметим, что этот аспект был наиболее разработан в трудах Маркса), а также наряду с тем смыслом понятия, которое основывается лишь на разделении труда, может быть различено и его третье значение, согласно которому, момент отчуждения имеется и в опредмечивании человеческой деятельности за границами труда.

Дальнейшая проблема встает в связи с тем, что такое опредмечивание человеческой деятельности, обладающее и содержанием отчуждения, носит в обществе специфический характер, поскольку результат опредмечивания на поверхности проявляется в человеческом поведении, в связи поступков, в конкретных отношениях друг к другу конкретных людей. Вопрос здесь состоит в том, видим ли мы общественную действительность в целом в случайных и конкретных связях конкретных индивидуумов или признаем определяющими лишь часть этих отношений (в первую очередь, производственные отношения). То же самое можно сказать и в более широком смысле относительно отдельных общественных явлений, учреждений, организаций, сущность которых едва ли может быть понята на основании лишь воплощающих их индивидуальных поступков. В качестве примера в работе анализируются общие характерные черты исследований формальных организаций. В заключение автор делает методологический вывод, согласно которому, историко-логическое обобщение, ставящее своей целью понимание сущности явлений и вскрывающее взаимосвязи лишь наряду с использованием эмпирических методов, имеющих целью познание конкретного поведения, приводит к полному пониманию общественного явления.

HUMAN BEHAVIOR AND SOCIAL PHENOMENA

by *Kálmán Kulcsár*

The study is based on the proposition that social phenomena objectively exist even beyond the behavior of the individual and the relation of individual behavior to social phenomena is examined. The author asserts that throughout the history of sociology all attempts to analyze this relation and to associate these phenomena to individual behavior ultimately provided some sort of normative solution to the problem. This is noted particularly in the methodology of Max Weber's studies, especially today when — beginning with Weber's social action — a level of structure based on role and system is attempted. Nevertheless this level, which is capable of bridging individual action and social phenomena, is given an independent existence in modern sociology. The normative character and artificial independence of a system based on roles may be noted especially in the stand of T. Parsons. It is hardly possible to make the thought associations of this system agree with social reality. In presenting this criticism the author notes how to employ the scheme of roles in the various branches of sociology and to the different problems of its Marxian interpretation. Regarding this latter he states that it is possible to interpret the concept of role through the category of type, thus at the particular level of the relation of the individual, particular and universal.

In order to provide the Marxian solution to the question under discussion he begins with the duality of the problem. First, the question of how individual behavior is characterized by social structure must be examined. At this point the development of sociological factors, phenomena, into psychological processes is extremely important. On the other

hand, the problematics of objective social phenomena developing from individual behavior must be studied. At this point the work employs the Marxian concept of alienation, but with a differentiated content in agreement with its original Marxian meaning. Thus the author concludes that the moment of alienation is present in the materialization of human activity in general. This implies one more meaning of alienation in addition to the special concept based on a special mode of attaining the division of labour and the product of labour which Marx employs in his criticism of capitalistic society (this aspect is most fully elaborated in his works) and in addition to the meaning of alienation based merely on the division of labour.

The next problem is due to the fact that such a materialization of human activity which also possesses the content of alienation is evidenced in a particular form in society, for the result of materialization is manifest on the surface through human behavior or through the interpenetration of these in the concrete interrelation of concrete people. The question here is whether full social reality is seen in the particular and concrete relations of concrete individuals or a part of these relations (mainly those of production) are recognized as determinants. Even in a broader sense this holds true for certain social phenomena, institutions, and organizations, the essence of which could hardly be understood from the individual behavior in which they are embodied. In the study this point is illustrated by the analysis of the general characteristics of research on formal organizations. The author ultimately reaches the methodological conclusion that both the historical logical generalization of interconnections and the empirical methods of cognizing concrete behavior lead us to the full comprehension of social phenomena.